

Recensioner

Häftet för kritiska studier 1999:3.

Tema: historia och film

97 s.

KOMBINATIONEN HISTORIA OCH FILM har rönt betydande uppmärksamhet i framför allt USA de senaste årtiondena. Där har tidskriften *Film & History* utkommit alltsedan 1970-talets början, och den ansedda *The American Historical Review* har haft ett flertal temanummer om det komplicerade samspelet mellan det förflutna och filmmediet. Dessutom recenserar historiska filmer regelbundet i denna liksom andra amerikanska tidskrifter med historisk inriktning. Intresset är betydligt mer nymornat på våra breddgrader. Märkbare tecken på en förändring är *Filmbäffets* första nummer från 1998, som fokuserade på relationen historia och film, samt en nordisk konferens på samma tema, som ägde rum i Stockholm den 27–28 november 1998. Bidragen från denna konferens har nu publicerats i ett temanummer av *Häftet för kritiska studier*.

Att frågeställningarna och problemen i många fall är nya bekräftas av konferensrapporten. En del bidragsgivare har uppenbara problem att hantera relationen, oavsett om de är filmvetare, historiker eller mediaforskare. Förvånansvärt nog behandlas den övergripande frågan om relationen historia och film sällan explicit, och den får därför inte någon framträdande position. Likaså ägnas lite uppmärksamhet åt att definiera vad som utmärker en historisk film. Vilka effekter på en vetenskaplig analys som skillnaderna mellan en film som explicit syftar till att skildra en gångens verklighet och en som utgår från en samtida eller framtida situation kan tänkas få är en annan viktig aspekt som heller inte behandlas utförligt. Visserligen tar flera författare upp de olika tidsdimensionerna och deras förhållande till varandra, men om filmen i en sådan kontext skall "läsas som ett återsken i samti-

den av ett återsken i dåtiden i den kollektiva föreställningsvärlden av ett återsken av upplevd verklighet" lär inte läsaren bli särskilt mycket klokare. Historikern Erik Tängerstads fortsatta utläggning om "denna spegelsal av reflexer av reflexioner" ökar snarare förvirringen. Tyvärr anknyter varken han eller någon av de andra som berör detta problem till den teoribildning som gjorts i anslutning till begreppet historiemedvetande, vilket utmärks av sambanden mellan tolkningen av dåtiden, förståelsen av det nuvarande och förväntningar inför framtiden. Det kunde förhoppningsvis ha bidragit till att skingra de dimridåer som nu läggs ut.

Tängerstads analys av Fritz Langs *Metropolis* (1927) innehåller förvisso intressanta uppslag, men är även i andra avseenden förvirrande och i vissa fall missvisande. Den för tolkningen av filmen så centrala frågan om klippning och version förpassas till en inte särskilt uttömmande fotnot. Han skriver där att han har använt "den amerikanska version som är den vanligast tillgängliga på video samt kontrasterar denna med skriftliga källor som framställer andra delar av den ursprungliga filmen". Vilken som är den vanligaste videoversionen är oklart; är det den 20-talsversion som klipptes om för den amerikanska marknaden eller är det Giorgio Moroders restaurerade 80-talsversion, där de ideologiska "utvecklingarna" klipptes bort till förmån för kärlekshistorien mellan överklassynglingen Freder och arbetarflickan Maria, ackompanjerad av pumpande discolåtar? Vidare kan man undra hur det skall vara möjligt att jämföra den (de?) med "den ursprungliga filmen" eftersom någon sådan inte finns bevarad. Liksom många andra stumfilmer klipptes den om i ett otal versioner, vilket till slut ledde till att inte ens Lang kände till originalets, om vi över huvud taget kan prata om ett sådant, utseende. Det är uppenbart att tolkningarna är

RECENSIONER

beroende av vilken version som används, men det är ett faktum som inte bekymrar författaren i nämnvärd grad. Det blir inte lättare att följa honom när han utgår från att handlingen är allmänt känd, varför vi med några få undantag endast får hans tolkningar av scenerna. Särskilt stor tyngdpunkt lägger han vid slutscenen. Mot bakgrund av Langs arkitekturstudier och i filmens scenografi menar han att filmen ingalunda bör ses som en kryptonazistisk uppvisning. Slutscenens påklitrade förening mellan överklass och arbetare på katedralens trappa är i stället ett entydigt antimodernistiskt budskap, menar han. Det finns starka skäl att hålla med på den första punkten, men tveksamheten är större på den andra. Tängerstad endast antyder spänningarna i filmprojektet mellan framförallt Lang och hans dåvarande hustru, den sedermera nazistiska partimedlemmen Thea von Harbou, men en närmare undersökning av konflikterna bland filmens upphovsmän kunde lett honom till uppgiften att regissören själv tyckte att slutscenen var löjlig. Han ville i stället att Ferder och Maria skulle åka iväg i ett rymdskepp och söka lyckan på en annan planet, något som borde öka försiktigheten inför storstilade tolkningar av filmens budskap, oavsett om det är modernistiskt eller antimodernistiskt.

Frågan är emellertid om Tängerstad är intresserad av att göra en filmanalys över huvud taget. I hans text fungerar *Metropolis* snarare som ett nav. Det är kring det som hans utläggningar kring Weimarrepubliken – vilka inte heller är invändningsfria – och, framför allt, försvaret av en diskursanalys, svävar. Tyvärr är, som framgått, även hans text svävande i många avseenden. Det är emellertid inte bara hans bidrag som är behäftat med brister. Den norske filmvetaren Gunnar Iversen tappar i sin text om reseskildringen i mångt och mycket bort den filmiska aspekten. Han lägger ned stor möda på att analysera reseskildringen som genre. När han väl kommer fram till sitt huvudexempel, Per Høsts *Gjensyn med jungelfolket* (1950), klargör han inte vad som är speci-

ellt för just denna film och vad som förenar respektive skiljer den och andra dokumentärfilmer inom resegenren från texter på samma tema. Hans landsman och kollega Tore Helseth söker utifrån den sympatiska, men självklara, ståndpunkten att film inte kan läsas på samma sätt som en text förena en "teoretisk triangel" bestående av Charles Sanders Peirce, Walter Benjamin och Roland Barthes. Resonemangen om indexiala och symboliska tecken, konstverkens "aura" och filmens "punctum" utmynnar dock i den platta och intetsägande slutsatsen att dokumentära filmbilder kan bidra till en historisk upplevelse. Den svenska mediaforskaren Madeleine Kleberg intresserar sig däremot inte för filosofisk-teoretiska utgångspunkter i sin genomgång av hur förorter och glesbygder skildrades i svensk tv under perioden 1960–70. Det är synd. Hon hade behövt ett styrinstrument som kunde bromsat hennes katalogartade uppräknings av sociala reportage och dokumentärfilmer.

Det finns emellertid också intressanta och tankeväckande artiklar i temahäftet. Den norska historikern Gro Hagemann säger själv att hon är en novis på området, men gör icke desto mindre en lyhörd och träffsäker analys av Nils R. Müllers komedi om könsroller från 1956, *Kvinnens plass*. I sitt bidrag diskuterar hon den norska filmpolitiken under 1950-talet och den vid samma tidpunkt kontroversiella frågan om mannens och kvinnans plats på den norska arbetsmarknaden, varefter hon föredömligt visar på sambanden mellan den offentliga debatten och filmens innehåll, genom att analysera centrala dialoger samt bilder och scener. Med utgångspunkt i den tidiga filmutvecklingen vänder och vrider den finska kulturhistorikern Hannu Salmi och den svenske filmvetaren Pelle Snickars på relationen historia och film, vad som kan sägas vara en historisk respektive en filmisk källa samt sambanden mellan allegorisk tolkning av filmers budskap och den samtidshistoriska kontexten. Snickars behandlar liksom kollegan Mats Jönsson, som skrev ett läsvärt bidrag i det ovan omtalade temanumret av *Filmhäftet*, lik-

heterna och skillnaderna mellan historiografi och filmografi. Med exemplen *Schindlers List* (1993) och *Rädda menige Ryan* (1998) klargör den sistnämnde villkoren för att framgångsrikt kunna analysera den "audiovisuella historiografen". Han betonar att för det första är "filmbilders funktion som berättande, audiovisuell historiografi ... alltid oberoende av vad de, *de facto*, återger". För det andra måste "arbetet med att lära sig känna igen, tyda och analysera de principer, processer och strategier som utgör och styr den audiovisuella historiografen ... genomföras innan tolkningen kan påbörjas". Även på andra punkter bidrar Jönsson, liksom Salmi och Snickars, till förtydliganden om vad som är specifikt för filmmediet och dess förbindelse med såväl fotografins som historiografins utveckling. Visserligen svävar både Jönsson och Snickars på målet när de implicit definierar historiografi. I deras version tenderar historiografi att bli detsamma som historieskrivningens historia i betydelsen vetenskaplig analys av historieforskningen. Att ett viktigt inslag i historiografen också är att analysera hur historia förmedlas framgår däremot inte, vilket måhända förklarar att de gärna hänvisar till Hayden Whites kritik av den i hans tycke positivistiskt utformade historiografen. Det skall erkännas att flertalet historiografer har haft betydande problem att möta utmaningen från andra historietexter än de traditionellt vetenskapliga. De har därför haft svårt att förhålla sig till andra former av historieförmedling. Trots det framstår Whites kritik som föräldrad och i flera avseenden orättvis.

Det är onekligen ett gott initiativ att det organiserats konferenser på temat historia och film och att bidragen publiceras. Att resultatet i det aktuella fallet blivit ojämnt är inte särskilt förvånande; sammanlagt gäller för en mängd antologier. Däremot kunde en märkbar förbättring ha uppnåtts om dispositionen varit annorlunda. Det är till exempel svårt att förstå varför Jönssons bidrag, som är det som mest explicit tar upp de grundläggande problemen, placeras sist i häftet och inte först. Oavsett bi-

dragens placering måste vi konstatera att denna konferensrapport visar att relationen mellan historia och film kan vara givande och stimulerande, men också svårhanterlig. Sistnämnda faktum gäller framför allt om de författare som intresserar sig för denna relation inte tar hänsyn till att deras undersökningar bör förena det bästa från historia och film och från historievetenskap och filmvetenskap.

Ulf Zander

Kvinnor mot kvinnor. Om syster-skapets svårigheter.

Christina Florin, Lena Sommestad, Ulla Wikander red.

Norstedts förlag, Stockholm 1999. 249 s.

EN HISTORIKER MÅSTE tillgodose två önsksningar. Förutom att göra vår uppfattning av det förflutna mer komplex, görs på samma gång med nödvändighet en förenkling. Detta för att vi ska ha en möjlighet att kunna behärska historien, och för att kunna förmedla den på ett sätt som är lätt att förstå. Ett antal historiker, alla med en fot inom kvinnohistoria, hanterar de två uppgifterna väl när de i populärhistorisk form presenterar antologin *Kvinnor mot kvinnor*.

Kvinnohistoriker har kritiserats för att de ständigt utgår ifrån två kategorier (könen) för att sedan enbart analysera den ena. I *Kvinnor mot kvinnor* tar man fasta på ett annat problem – att se det kvinnliga som en gemenskap. Artikelförfattarna vill bryta ned kvinno-kollektivet i delar där olika intressen styr; där kvinnor står mot kvinnor. Redaktörerna Christina Florin, Lena Sommestad och Ulla Wikander inleder denna bok med önskan om att den ska: "visa på mångfalden i kvinnors liv och praktik, idéer och ställningstagande". (s.7). Att kvinnor har olika strategier och mål är utgångspunkten, och uppgiften för de åtta textförfattarna blir att försöka förklara vad dessa oenigheter beror på.

Kjell Östberg ger boken en rivstart när han i "Krig och fred i svensk kvinnorörelse" ifråga-

RECENSIONER

sätter om kvinnor verkligen i alla tider tagit ansvar för freden. Han undersöker ned- och uppdriftsfrågor såsom en taktik i röst-rättsdebatten. Bengt Nilsson visar i "Telefoniststrejken 1922. Tio dagar som skakade Stockholm" hur generations- och klasskillnader blir tydliga inom just telefonisternas kvinnokollektiv. (Avhandlingen om kvinnor i statens tjänst som Nilsson skrev kom för övrigt 1996, inte 1966 som det står i författarpresentationen.)

I bidraget "Att föra kvinnors talan. LO:s kvinnoråd 1947–67" lyfter Ylva Waldemarson fram kvinnornas förekomst inom det fackliga arbetet. Skulle kvinnorna anpassas, eller verka för en uppmjukning av denna manliga värld? Christina Florin talar om vardagsansvaret i "Skatten som befriar. Hemmafruar mot yrkeskvinnor i 1960-talets särbeskattningsdebatt". Texten kan ses som en fortsättning på Waldemarsons bidrag, men utifrån andra sidan av myntet – hemarbetet till skillnad från yrkesarbetet. Den intressanta frågan är hur hemmafruidealet kunde försvinna så fort, trots motstånd i form av exempelvis hemmafrukampanjen 1970 när 63 000 kvinnor vägrar "befrias från sina barn".

Vilka problem som är gemensamma för kvinnokollektivet men som föranleder konflikter diskuteras i Gunnel Karlssons "Den känsliga abortfrågan. Konsten att undvika konflikt". Det handlar om något som bara kvinnor kan – att föda barn. Karlssons bidrag presenterar personkonflikter i sitt försök att se om socialdemokraternas kvinnoförbund strategi hade någon betydelse för partiets agerande i frågan. Debatter finns också när Lisa Öberg koncentrerar sig på hur kvinnor betjänar kvinnor i texten "Ett socialdemokratiskt dilemma. Från hembiträdesfråga till pigdebatt". Öberg tar upp den etiska aspekten av hur man hanterar arbetskraft med mer eller mindre svarta nyanser, liksom den etniska aspekten, oavsett om det handlar om tyska barnflickor i efterkrigstid eller immigranter av idag. Texten berör frågor om hur synliga, manliga reparationsarbeten subventioneras,

samtidigt som kvinnliga hushållsarbeten sopas under mattan. En intressant vinkling är att Öberg tar upp den laddade symboliken i valet av termen piga, som kan sägas styra debatten i vår tid.

Maria Sjöberg tar ett annat grepp i "Kvinnor emellan. Ellen Fries och Ebba Brahe". Domen som den första kvinnliga historikern Ellen Fries fällde över 1600-talskvinnan Ebba Brahe var hård, likaså är domen Maria Sjöberg fäller över Ellen Fries. Hon såg inte de strukturella makthinder som kvinnor hade framför sig. Sjöberg diskuterar inte bara historiesynen under sekelskiftet 1900, utan också historiesynen under sekelskiftet 2000. Domen Sjöberg fäller över dagens kvinnohistoriker som behandlar 1600-talet är lika hård när det gäller trenden att ha ett aktörsperspektiv som ger en alltför ljus bild av kvinnors situation, då makten tonas ner och det unika lyfts fram.

Som avslutande text i antologin presenterar Ulla Wikander "Kvinnokultur, skillnader och sociobiologi. Kvinnorörelsen från 1960- till 90-tal ur ett personligt perspektiv". Genom att ta avstamp i de antiauktoritära vågorna på 60-talet fram till dagens parlamentariska politik diskuterar Wikander uppfattningar om kvinnan som lik mannen, eller kvinnan som annorlunda. Efter artiklarnas genomgång av diverse svenska kvinnofrågor under 1900-talet utifrån makt och motmakt rundas antologin *Kvinnor mot kvinnor* av med en fråga som kan hålla diskussionerna igång i klassrum och i seminariesalar: "vart är vi på väg?"

Att skriva populärhistoriskt är lovvärt. Texterna är väl genomarbetade, och kompletterar varandra elegant. Synd bara att redaktörerna och förlaget tycks vara överens i frågan om huruvida notapparat försvårar och förvirrar och skrämmer bort. De flesta författarna har ansträngt sig att klargöra hänvisningar i de löpande texterna för att åtminstone ge den intresserade en chans. Andra gör det inte. Att Kjell Östberg har använt uppgifter från "ett antal informanter som var med" känns betryggande men föga upplysande. Att skriva populärhistoria innebär att leda rätt på lätt

sätt, tyvärr förfelar syftet när referenslistorna i flera fall är översködliga.

Kvinnor hanteras uppdelat, men män förblir i en grupp. När man som redaktörerna förklarar att ”kvinnor som grupp historiskt sett ofta haft det svårare och mer laddade problem att hantera än män” (s. 9) protesterar jag. Att det är absurt att tala om kvinnor som grupp håller recensenten med om, men att motivera skriften *Kvinnor mot kvinnor* med att kvinnors liv varit mer komplicerade än männens är i mitt tycke lika absurt. Nog har väl män också olika yrken, social status och kulturella koder att förhålla sig till. Det återstår att se olika uttalat problematiserade, manliga strategier i en bok förslagsvis med titeln *Män mot män*. Men först när kvinnoforskningen kombineras med mansforskning kan vi tala om en genusforskning i ordets rätta bemärkelse.

Anna Wallette

Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusen-årigt perspektiv

Lennart Johansson, red.

Kronobergsboken 1999–2000. Växjö, 1999. 542 s

SVENSKA STÄDERS HISTORIA har i allmänhet skrivits, mer och mindre officiöst. Ofta har det blivit många band och tagit mycket lång tid. Exempelvis väcktes en motion i Helsingborgs stadsfullmäktige 1911; drygt 80 år senare, 1992, utkom de två sista banden i stadens historik fram till 1970. Då hade uppnåtts 14 band och nästan 6000 stora och välmatade sidor, men kanske de personer inte är så många som läser de 14 banden från början till slut.

Sedan 1974 har vi som bekant inte längre städer i Sverige, endast kommuner, och de har områden av både stads- och landsbygdskaraktär. Det innebär att nu kan man skriva kommunhistoria men också regionhistoria. Det finns idag ett intresse för den regionala identi-

teten. För det mesta finns i regionens centrum landshövding med länsstyrelse, landsting, högskola och länsmuseum. Dessa instanser brukar vara intresserade av att stärka den regionala identiteten.

Nu har Kronobergs län fått sin historia skriven, dvs länets historia är ganska kort – det tillkom genom regeringsformen 1634 – men det fanns ju bebott land före länsbildningen, och härigenom kan perspektivet bli ”mångtusenårigt”.

På många sätt har det stora verket fått en föredömlig uppläggning. Det rymms inom en volym, är populärt hållet, vänder sig till allmänintresserade människor i länet liksom utanför, samtidigt som det bygger på gedigen forskning och har perspektiv som gör att områdets händelser kommer in i ett nationellt och även internationellt sammanhang. Dessutom har man arbetat raskt. För tre år sedan beslöt man att försöka få fram verket före millennieskiftet, och det har alltså lyckats. Stort beröm därför till redaktionskommittén under Hans Wieslander och till redaktörerna, Lennart Johansson för det vetenskapliga och Lars Thor för det administrativa.

Förmodligen har det funnits en bättre utgångspunkt för denna historik än vad som är vanligt för övriga svenska län och landskap. Högskolan i Växjö har alltsedan sin tillkomst haft historia som ett av sina profilområden, och Lars-Olof Larsson har både genom sin egen forskning och genom sin handledning gjort ett jättearbete när det gäller utforskning av denna del av Sverige.

Även som skribent i den föreliggande historiken har Lars-Olof Larsson dragit ett tungt lass. Arkeologen Martin Hansson har skrivit om människornas första årtusenden i bygden, och därefter har Lars-Olof Larsson skrivit om ”kristendomens millennium”. Detta är drygt hälften av boken. Sedan kommer uppsatser som beskriver olika aspekter av framför allt de senaste 150 årens utveckling. Några exempel: Peter Aronsson om den kommunala självstyrelsen, Lennart Johansson om politik och folkrörelser, Josef Rydén om industrialisering-

RECENSIONER

en, Ulf Beijbom om utvandringen och något om invandringen, Göran Åberg om kyrkor och väckelserörelser, Roddy Nilsson om hospital, lasarett och fängelse, Hans Wieslander om utvecklingen till universitet, Håkan Nordmark om småländsk historisk patriotism. Det talas också om regionens konst, musik, litteratur och kulturlandskap. Här nämnes om biskop Brilioth, som kämpade mot dansbanden, och biskop J A Hellström, som utformade en gudstjänst i dansbandston. Ja beskrivningen och analysen av kulturen går ända fram till eurovisionsschlagerfestivalen i Jerusalem 1999 som vanns av Charlotte Nilsson från Hovmantorp.

Den otacksamme frågar: Vad saknas? Ja det är inte mycket, men en ruta kunde gott ha funnits om regionens störste, och Nils Dacke, Peter Lorenz Sellergren, Christina Nilsson, Vilhelm Moberg, Pär Lagerkvist, Ingvar Kamprad och Mats Wilander får ursäktas: regionens störste finner jag vara Carl von Linné. Jag tycker också att man kunde ha beskrivit hur det var i länet under krigsåren, både 1914–18 och 1939–45. Växjö hade ju hungerdemonstrationer 1917.

Till det positiva som framförts kan tilläggas att hela boken har skrivits på ett njutbart språk. Den är påfallande vacker och mycket generöst illustrerad. Stor omsorg har lagts på bildurvalet. Registren över personer och orter är goda. En utförlig litteraturlista finns också liksom kommentarer till forskningsläge, källor och litteratur.

Lars-Olof Larsson slutar sin historik med en ganska pessimistisk nutidsbetraktelse. Peter Aronsson och Lennart Johansson avslutar hela boken med en rätt dyster bild av utvecklingen i sydöstra Götaland, trots att Växjö blev "årets tillväxtkommun" 1999. Författarna kan dock glädja sig över att de mycket positivt bidragit till ett identitetsbygge för Värmland och Finnveden och att deras landskap för läsare från andra håll ter sig än mer intressant och attraktivt.

S.O.

Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld.

Sebastian Olden-Jørgensen

Gads Forlag, Köpenhamn, 1999. 351 s.

ÅR 1670 UTFÄRDADE kung Christian V av Danmark den sk gemaksordinansen. Den som förde pennan var kungens förste överskreterare Peter Schumacher. Ordinansen reglerade och försvarade tillträdet till kungens person. I det gröna gemaket hade således de flesta ståndspersoner tillträde, i det andra förmaket var tillträdet mer begränsat och i det tredje gemaket, det privata audiensgemaket, blev endast de personer insläppta vars närvaro kungen beordrat eller vars ämbetsplikter så krävde. Det innebar att många adelsmän nu blev avskurna från kontakten med kung Christian eftersom denne blott sällan besökte det gröna gemaket. Adeln klagade bittert över hur de nu tvingades använda sig av kungens halvbror Gyldenløve eller Schumacher som mellanhänder. Vem var denne Schumacher som hade ett sådant tillträde till kungens person och som kunde formulera hur andra skulle bli utestängda från denna nåd?

Peter Schumacher var son till en tyskbördig vinhandlare i Köpenhamn. Familjen kan karaktäriseras som borgerlig, tysk, förmögen och from. Dessutom hade den nyttiga släktförbindelser inom det högre borgerskapet och inom Köpenhamns universitet. Den unge Schumacher var högt begåvad och familjen kostade på honom ytterst dyrbara studier i Köpenhamn, Leiden och Oxford. Olden-Jørgensen visar hur Schumacher använde sig av och var en del av tidens intrikata kontaktnät som under studietiden bland annat tog sig uttryck i tillfällighetsdiktning, dedikationer och disputationer. När Schumacher återkom till Danmark var det under ändrade och nu mycket mer gynnsamma förhållanden för en ofrälse karriär. Tidigare hade vägen uppåt varit stängd för ofrälse men efter statsvälvningen 1660 hade adelns monopol på de högre ämbetena brutits. Schumacher utnämndes 1663 till kunglig bibliotekarie och 1665

till kammarsekreterare. Det var nu han utarbetade den enväldets Kongelov som hemlighölls tills efter Frederik III:s död 1670.

Efter tronskiftet 1670 och efterföljande maktkamp stod Schumacher som en av de främsta rådgivarna till den nye kungen. Ett av tecknen på Schumachers framgång var att han 1671 adlades under namnet Griffenfeld. Två år senare upphöjdes Griffenfeld till rikskansler och blev kungens främste och mäktigaste rådgivare. Han överhöljdes nu med nådedermälen så att det inte föreföll finnas någon gräns för hur högt han kunde stiga. Griffenfeld blev greve, förlänades elefantorden och Dannebrogorden och han förhandlade om giftermål med den franska prinsessan av Tarent och med en furstinna av Augustenborg. Griffenfeld rörde sig nu hemtamt vid det danska hovet samt arbetade också med kungamaktsens iscensättning inom hovets ram. Olden-Jørgensen har tidigare skrivit om hovkultur, ceremonier och tillfällighetsdiktning och hans förtrogenhet med ämnet lyser igenom. Han beskriver hovet som 'et udstillingsvindue for hans [dvs monarkens] magt och herlighed och frem for alt en kontaktflade mellem kongen og rigets sociale, kulturelle och politiske eliter' (s.152).

Griffenfelds succé kom även hans familj och vänner till del som nu drog nytta av sin framgångsrika släkting. Kring sig spann uppkomlingen som blivit greve och rikskansler ett nät av släktingar, vänner och klienter. Han utnyttjade själv sin position till att ta emot sk tacksägelsegåvor från hjälpsökande och förrättade i princip utauktionering av ämbeten. Varför lyckades Griffenfeld? En förutsättning var hans begåvning parad med en stilistisk skicklighet och en klar syn för vad som krävdes i olika situationer. Tillsammans med Griffenfelds utbildning, goda kontakter och burgna familj bäddade detta för en god karriär när väl statsvälvningen 1660 öppnat portarna för de ofrälse ämbetsmännen. Griffenfeld var dessutom i hög grad ändamålsinriktad, eller kanske opportunistisk, och försummade inte att odla välvalda patroner som ståthållaren Gyldenløve.

Om Griffenfelds avancemang gått snabbt var hans fall ännu mer dramatiskt. År 1676 föll han i kunglig onåd och fängslades. Det som utlöste Christian V:s vrede förefaller dels ha varit att Griffenfeld drev en mer fredsvänlig fredspolitik som fronderade mot kungens egen mer krigiska, dels att Griffenfeld varit alltför flagrant i sin maktutövning med tacksamhetsgåvor, simoni och klienter. Efter en kort skådeprocess hölls Griffenfeld, numera åter degraderad till Schumacher, som statsfånge i Norge till sin död 1699.

Sebastian Olden-Jørgensen har skrivit en utomordentlig biografi som belyser många väsentliga drag i det tidigmoderna Europa. Med stilistisk elegans och ett personligt tonfall behandlar han både Griffenfeld och det tidigmoderna samhället. Olden-Jørgensens Griffenfeldbiografi är så förtjänstfull att det nästan kan vara svårt att hitta kritiska punkter att anföra. En sådan är emellertid att boken skulle vunnit på ytterligare internationella utblickar.

En internationell jämförelse som kunde dragits är den danska adelns exklusiva karaktär jämfört med den svenska eller den franska. Enväldets införande var egentligen en förutsättning för Griffenfelds kometkarriär, och det kan sägas vara följdriktigt att han var den man som författade Kongeloven, som var en enväldets höga visa. Mot bakgrund av denna adliga exklusivitet blir Griffenfeld än mer anmärkningsvärd; ty i jämförelse med Richelieu, Lerma, Oxenstierna, Buckingham och många andra favoriter framstår än tydligare ett av Griffenfelds särdrag – hans enkla börd. I ett svenskt sextonhundratalsperspektiv är det svårt att hitta en parallell till den lågättade Griffenfelds exempellösa framgång. De ofrälse karriärister Johan Skytte, Johan Adler Salvius och Erik Lindschöld var alla inflytelserika men ingen var monarkens förste minister på samma sätt som den danske uppkomlingen. Olden-Jørgensen kunde även ha diskuterat vad detta innebar för Griffenfelds möjligheter att skydda sig mot sina fiender. I en mening hade Griffenfeld ett alltför dåligt kon-

RECENSIONER

taktnät av personer som var inflytelserika i sig själva och inte bara genom honom själv. Hans tövan med att gifta in sig i en adlig eller furstlig familj var sannolikt till skada för honom när det började blåsa kallt. Frans G Bengtsson har apropå kardinal Mazarin talat om hur denne utböling i den franska eliten försökte skydda sig genom att gifta in sina niecer i den franska högadelns yppersta skikt – 'en stackars omtumlad kardinal skulle därefter inte behöva känna sig slungad vind för våg vid uppror och stormar utan istället tryggt fastgjord med kanske ända till fem eller sex goda ankaren vid denna bullersamma franska aristokrati, varefter hans lilla båt inte så lätt skulle låta sig tippas överända'. När det väl började storma saknade Griffenfeld sådana 'goda ankaren' och endast en handfull människor förefaller ha försökt förhindra hans slutgiltiga skeppsbrott.

Fabian Persson

Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730

Marie Lennerstrand

Studia historica Upsaliensia 190, Uppsala 1999. 338 s.

DEN SVENSKA 1600-TALSSTATENS centrala förvaltningsfunktioner är ganska väl utredda. Annorlunda är förhållandet med länsförvaltningen, som på regional och lokal nivå skulle verkställa centralorganens beslut. Hur länsstyrelserna och deras underlydande tjänstemän arbetade är föga känt; inte ens den administrativa indelningen i fögderier och länsmansdistrikt är ordentligt klarlagd. Bara den del av lokalförvaltningen som verkade i städerna kan sägas vara relativt väl undersökt, tack vare ett antal stadshistoriska studier av ibland mycket hög kvalitet.

Eftersom länsförvaltningarna var en så viktig del av den stormaktstida statsapparaten måste man säga att kännedomen om denna är

otillräcklig så länge lokalförvaltningen inte är närmare analyserad. Intresset knyter sig förstås inte bara till hur förvaltningen fungerade i sitt regionala och lokala sammanhang, utan i hög grad till samspelet mellan länsförvaltningen och de centrala statsorganen. I detta sista avseende har vårt vetande nu ökat betydligt genom Marie Lennerstrands doktorsavhandling. Den undersöker nämligen de tillfälliga kommissioner, som på centralmaktens uppdrag rannsokade rörande landshövdingars och fögderitjänstemäns ämbetsmissbruk under enväldet och en bit in på frihetstiden.

Som avhandlingens syfte anger Lennerstrand att utifrån en studie av de rannsokande kommissionerna undersöka "hur staten utövade sin makt" (s. 12). Kommissionerna analyseras som rättsinstanser och redskap för statsledningens kontroll av tjänstemännen samt som instrument för kommunikation mellan statsledningen och befolkningen. Den empiriska redovisningen har disponerats kronologiskt i tre kapitel, som i tur och ordning behandlar perioderna 1680–1699, 1700–1718 och 1719–1730. Gränsåren motiveras av enväldets införande 1680, enväldskungens utlandsvistelse fr.o.m. år 1700, enväldets fall 1718–19 och, slutligen, det faktum att användningen av detta slags kommissioner upphör omkr. 1730. Det kan påpekas, att trots den vikt Lennerstrand fäster vid regimskiftet 1718–19 menar hon att "frihetstidens stat var lika absolut som 1600-talets – förutom att kungens befogenheter inte var desamma ... Staten var under frihetstiden lika stark och auktoritär som någonsin förut" (s. 21). Påståendet är alltför kategoriskt – exempelvis framhåller Lennerstrand själv böndernas ökade självständighet redan vid periodens början (s. 266 f.) – men det är förstås riktigt såtillvida som förhållandet mellan statsmaktens representanter och befolkningen ännu var det mellan överhet och undersåtar.

Beträffande 1680- och 1690-talens kommissioner finner Lennerstrand att deras rättsliga kapacitet var begränsad. Målen avdömdes inte av kommissionerna, utan av kammarrät-

ten eller justitierevisionen. Kommissionernas uppdrag var att sköta rannsakingar, som de dömande instanserna inte kunde utföra på plats. Karl XI följde uppmärksamt kommissionsarbetet och ingrep vid behov. Genom att man gick tillrätta med underslev och andra förseelser bland tjänstemännen skulle förvaltningen effektiviseras, samtidigt som kungens välvilja och omsorg om undersåtarna åskådliggjordes. Kommissionernas praktiska resultat är svårbedömda, men förefaller ha varit rätt begränsade; ärendena drog ofta ut på tiden. Lennersand konstaterar att man gick hårdast fram med de lägre tjänstemännen, medan landshövdingarna behandlades betydligt mildare. Skälet var uppenbarligen att landshövdingarna i hög grad var knutna till Kungl. Maj:t, vars auktoritet ju ingalunda skulle sättas ifråga.

Enväldskungens långa frånvaro från riket efter stora nordiska krigets utbrott år 1700 gav det kungliga rådet en självständigare roll än under de närmast föregående årtiondena. Rannsaktionskommissionerna tillsattes under denna tid nästan uteslutande på rådets initiativ och endast i ett par fall på kungens order. Lennersand menar att kommissionernas roll som kommunikationsinstrument blev större under denna period. I några kommissioners instruktioner betonas särskilt att de skulle framföra budskapet om Kungl. Maj:ts beskydd av det lidande folket. Det fanns en tendens att sända kommissioner till landsändar som hotades av fienden (s. 134, 161). Periodens kommissioner hade ibland egen domsrätt, men stod naturligtvis även då under rådets kontroll. Värt att notera är att större delen av de rannsakingar rådet gett order om aldrig genomfördes, bl.a. därför att det var svårt för kommissionerna att arbeta i områden som utsattes för fientliga anfall. Under åren 1713–1718 tillsattes inga kommissioner för att rannsaka om ämbetsmissbruk. Däremot inrättade Karl XII nya ämbeten för att öka kontrollen över statstjänstemännen, nämligen högste ombudsmannen (1713) och ordningsmännen (1718). Dessa organs verk-

samhet ligger dock utanför avhandlingens ram.

Rörande utvecklingen under frihetstidens första år kan Lennersand redovisa intressanta resultat. Ett par högt uppsatta personer som drabbats av enväldstidens kommissionsrannsakingar benådades (landshövdingen Gustaf Adolf von der Osten gen. Sacken) eller återupprättades (guvernören och amiralen Erik Siöblad) av Kungl. Maj:t. Den nya regimen präglades starkt av det högre ämbetsmannaskiktets intressen och åtgärderna framstår som inslag i reaktionen mot Karl XII:s sätt att styra riket. Icke desto mindre tillsattes åren 1719 och 1720 ett stort antal kommissioner för att rannsaka om maktmissbruk inom länsförvaltningarna. Det skedde efter upprepade framställningar på riksdagarna, särskilt från bondeståndets sida. Dock hade de nya kommissionerna stöd också inom adeln. Lennersand framhåller att en viktig bakgrund till böndernas krav är att kungen, som allmogen såg som sin främste beskyddare mot herrarna, hade fått minskade maktbefogenheter. Lämnade att själva försvara sina intressen ökade bönderna sin politiska aktivitet. Och de styrande fann det rådligt att tillmötesgå kraven på tjänstemannaräfst. Undersökningarna hann dock inte särskilt långt. I mars 1721 meddelade Kungl. Maj:t samtliga kommissioner att de snarast möjligt och tills vidare skulle inställa sina rannsakingar. De skäl som angavs var det ännu pågående kriget och det svåra finansiella läget. Lennersand visar emellertid övertygande att den verkliga orsaken var en annan: Kommissionernas omfattande granskningar undergrävde fogderitjänstemännens myndighet gentemot bönderna och därmed lokalförvaltningens förmåga att utföra sina uppgifter (s. 256 ff.). Främsta avsikten med kommissionerna hade varit att lugna bönderna, men resultatet hade blivit det motsatta. Till bilden hör att böndernas förtroende för överheten svårt skadats av den senares oförmåga att skydda befolkningen mot ryssarnas anfall längs den svenska östkusten.

De kommissioner som indragits 1721 åter-

RECENSIONER

upptog aldrig sitt arbete. Däremot genomdrev allmogen i Finland att ett par kommissioner med vittgående befogenheter tillsattes 1724. Dessa kommissioner skulle inte bara undersöka tjänstemannamissbruk utan också lägga fram förslag om hur den krigshärjade östra riksdelen skulle förbättras. Liknande kommissioner hade förekommit tidigare, t.ex. i Skåne på 1660-talet. Kommissionerna i Finland genomförde sina uppdrag, men av förbättringsförslagen omsattes inte många i praktiken. Ytterligare några kommissioner med uppdrag att granska tjänstemän tillsattes under 1720-talet, men därefter upphörde de i stort sett. Ämbetsmissbruket försvann ingalunda från den politiska dagordningen, men bönderna var missnöjda med kommissionernas kläna resultat och ville nu hellre se andra åtgärder vidtas. Och från statsledningens sida fanns uppenbarligen heller inget intresse för detta slags tjänstemannakontroll.

Marie Lennersands undersökning visar på en del förändringar i användningen av granskande kommissioner som kontroll- och kommunikationsinstrument under perioden 1680–1730. Mest påfallande är ändå kontinuiteten. Kommissionerna hade otvivelaktigt som faktisk uppgift att rannsaka tjänstemän som misskött sig, men viktigt var också att granskningen skulle demonstrera statsledningens omsorg om undersåtarna. Den fråga som inställer sig är: Hur fungerade den ordinarie, rutinmässiga kontrollen av statstjänstemännen? Överordnade tjänstemän skulle ju fortlöpande kontrollera sina underlydande, och länsförvaltningarnas räkenskaper skulle årligen revideras i kammarrevisionen. De av Lennersand studerade kommissionerna förefaller inte ha varit särskilt effektiva när det gällde att komma åt oredliga statstjänare, och tillsättningen av kommissionerna är ett tydligt tecken på att den löpande kontrollen inte heller var tillfredsställande. Men trots detta och andra problem lyckades den glest bemannade civilförvaltningen kontinuerligt förse den svenska staten med skattepersedlar och

soldater. Om hur det gick till vet vi inte tillräckligt.

Björn Asker

Varken gud eller natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige.

Linda Oja.

Stockholm 1999. 382 s.

VILKEN SYN HADE olika grupper på magi i 1600- och 1700-talens Sverige?¹ Fanns det olika typer av magi och förändrades inställningarna till magin i takt med att den starka staten och den naturvetenskapliga världsbilden växte fram? Det är bland annat dessa frågor som Uppsalahistorikern Linda Oja vill besvara i sin avhandling, som har en uttalad mentalitetshistorisk inriktning. Följaktligen är det inte magins innehåll som studeras. Snarare fokuserar Oja på vilka attityder man hade till magi och hur begreppet användes för att distansera sig, men även för att närma sig andra grupper i samhället.

Den empiriska analysen är upplagd i *tre* ganska omfattande kapitel. I det första blocket vill Oja komma åt synen på magi, som den framgår i lagstiftningen för hela riket från 1500-talets slut fram till 1780. Här är det de bildades synsätt och värderingar som problematiseras. Även lagförslag som aldrig kom att godkännas studeras i denna del. I kapitlet därpå möter vi synen på magi hos människor ur de bredare lagren i samhället. Via protokoll från världsliga och kyrkliga instanser undersöks rättspraxis rörande fem län i Svealand. Hela 234 rättsmål från perioden 1599 – 1779, där misstankar om magi förelegat, har granskats i studien. Oja kan dessutom visa att många män åtalades för magibrott. I det avslutande kapitlet används rese- och bygdebeskrivningar från 1600- och 1700-talen för att spegla hur de bildade grupperna i samhället beskrev magin.

När resultaten från delundersökningarna vävs samman får vi veta att det funnits stora

skillnader inom olika sociala grupper vad det gäller synen på magi. Speciellt framhålls den "oskadliga magin" som ett hot mot religionen. Vidare konstaterar Oja att magins verklighetsförankring förändrades under den aktuella perioden. Detta skedde emellertid gradvis. Någon tydlig brytpunkt kan inte påvisas. Budskapet är emellertid tydligt på denna punkt. Olika föreställningar kunde samexistera och gör väl så än idag. Synsätten skiftade beroende på utbildning, maktställning och levnadsvillkor. Kort ska sägas att Oja studien igenom för en löpande dialog med aktuell forskning på området. Inte minst imponerar inläsningen av den internationella litteraturen. Utifrån Peter Burke resonerar hon även kring det svenska exemplet och sätter in förloppet i den reformering av folkkulturen, som var en pågående process i 1600- och 1700-talens Europa. I takt med statens tillväxt, den naturvetenskapliga världsbildens genomslag och "upplysningen" – blev magin bland annat ett uttryck för folklig efterblivenhet. Därutöver kan Oja visa hur dessa tendenser fanns förankrade i de bredare folklagren. Magin användes således som social markör även bland de lägre och mer utsatta skikten i samhället, såsom *zigenare*, *tattare* och *samer*. På så sätt blir Ojas studie i mångt och mycket ett viktigt inlägg och en förtjänstfull prisma till nutiden och dagens debatt om främlingsfientlighet och marginaliserade grupper i samhället. I många stycken tangerar studien en tidlös fråga – som ständigt känns aktuell – vårt behov av gränser med stundtals skarpa motbilder och hur, i det här fallet, magin fungerat som ett instrument för att fylla dessa behov. Det ska också sägas att Oja i skenet av naturvetenskapens ökade betydelse diskuterar effekterna av den tilltagande sekulariseringen i samhället.

Något enhetligt teoribygge har jag inte kunnat finna i studien. Klart är emellertid att författaren använder sig av ganska avancerade teoretiska byggställningar. Den främsta inspirationen tycks komma från Burke och dennes studier av folklig kultur, men även från språk-

teorin, främst Reinhardt Koselleck, som påtalat hur viktigt det är att sätta in de språkliga kategoriseringarna i ett socialt sammanhang. Dessa tankegångar framgår också klart i Ojas disposition av studien. I undersökningen tar Oja fasta på att sammanfogningen av världen uttrycks i språkets kategoriseringar, men även i handlingar med "materiell" språklig grund. Språket ses därmed som en meningsskapande aktiv reflexion av en underliggande verklighet. Språkets innebörd förändras även över tid och laddas med nya värden under olika perioder. För Oja är det med andra ord en kombination av språklig kategorisering och hur människor faktiskt agerade i verkligheten som är maktgenererande, men också motmaktsgenererande, för att låna in ett uttryck som förknippas med Michel Foucault. Jag tycker att Oja genom att ställa lagmaterialets praxis mot rättsmaterialets skickligt får fram dessa nyanser i sin undersökning.

Ett problem med denna typ av studier, som jag ser det, är att skilja mellan enskilda personers och gruppers tankeväv i förhållande till det mer allmänt hållna tankegodset. Oja har löst problemet genom att analysera magin utifrån fem olika aspekter; *benämningar och definitioner*, *kontraster*, *försanthållanden*, *värderingar* och *åtgärder*. Dessa komponenter används som samlande instrument i de tre delundersökningarna. Med *benämningar och definitioner* avses hur man via språket skiljde ut magin. Med *kontraster* hur man odlade motsatser, d vs vad man själv inte vill stå för eller förknippas med. *Försanthållanden* används för att analysera om man trott eller tvivlat på magins innehåll. *Värderingar* brukas av Oja för att se vad magin var ett hot mot. *Åtgärder* slutligen, blir kanske det mest konkreta analysredskapet, eftersom de makthavandes syn på detta sätt kommer till uttryck genom domar och lagstiftning.

Även om hon med stöd av dessa kategoriseringar kan visa på många skillnader i synsätt mellan jurister, präster och allmogen känns gränsdragningen mellan olika grupper inte alldeles övertygande. Vid strukturerandet av

RECENSIONER

stoffet har hon fjärmat sig från de personer hon skildrar. Staten tycks vara den strukturerande kraften för aktörerna i studien. Därför frågar man sig vilka relationer olika grupper och enskilda individer hade till denna statsmakt. Som det är nu sorterar Oja in sina två huvudgrupper i undersökningen – de bildade och folket – i alltför prydliga fack. Man förväntas till exempel över att den högadliga Schering Rosenhane sorteras in i samma grupp som läkare och präster. Vad jag vill peka på är att Ojas definition av de bildade – den lärda kulturen – stundtals är alltför oproblematiserad. Inom gruppen av lärda fanns det personer med vitt skild ekonomisk, politisk och social bakgrund. Som det är nu kan man faktiskt förledas att tro att en adelsman och en präst hade samma världsbild – vilket de i många stycken hade – men det fanns givetvis *fundamentala* skillnader gällande deras relation till, och ställning i staten. Endast bitvis påtalar Oja dessa skillnader. Framför allt saknas en löpande diskussion och problematisering av dessa faktorer över tid.

Det bestående intrycket är att Oja skrivit en mycket läsvärd bok. Inte minst är det här ett verk av en mycket driven, om än något blygsam forskare. Språket flyter påfallande bra. Studien har också drag av pionjärinsats.

Peter Ullgren

- 1 Med magi avses fenomen som på 1600- och 1700-talet klassades som sådana. Under termen magi har Oja av stilistiska skäl fört samman uttryck som signeri, lövjeri osv, för att underlätta för läsaren. Det ska även framhållas att Oja förtjänstfullt gör en betydande skillnad mellan skadlig och oskadlig magi.

Kyrka och nationalism i Norden. Nationalism och skandinavism i de nordiska folkkyrkorna under 1800-talet.

Anders Jarlert red

Lund 1998. 464 s.

ATT DE ETABLERADE KRISTNA kyrkorna spelat en central roll i 1800-talets stora nationella projekt och bidragit till att ge dessa en sakral legitimering är ett känt faktum, och det senaste decenniets ökade intresse för sambandet mellan religion och politik i modern tid har lett till en omfattande internationell forskning på detta område. Även här hos oss i Norden har detta samband ägnats ökat intresse på senare tid. Ett uttryck för detta är den digra antologi om 22 uppsatser som tillkommit inom ramen för ett internordiskt projekt på temat kyrka och nationalism i Norden. Det övergripande syftet med detta projekt har varit att utifrån ett komparativt perspektiv undersöka vilken roll kyrka och religion haft för den nordiska nationalismens och skandinavismens utveckling. Något forskningsprojekt i egentlig mening har det dock inte varit fråga om, utan de medverkande 18 forskarna har skrivit sina bidrag inom ramen för sina ordinarie tjänster. Man har också avstått från gemensamma teoretiska ramar, även om Dag Thorkildsen inledningsvis presenterar en del teoretiska reflexioner om nation, nationalism och modernisering, där han bland annat tar upp skillnaden mellan konstruktivistisk och en essentialistisk nationalismsteori. Men det är bara i hans egna uppsatser som det görs anknytningar till dessa teoretiska reflexioner. Däremot har flera av författarna anknutit till det "dubbel-spörsmål" som den danske forskaren Jakob Balling formulerat i den första av antologins uppsatser, nämligen frågan om hur den nationella identiteten påverkat kristendomen och hur kristendomen påverkat den nationella identiteten.

De lösa former projektet haft att arbeta under har lett till att uppsatserna är av mycket ojämn kvalitet och att de olika bidragen, även

i de fall de berör liknande företeelser, inte riktigt hänger ihop. Även fördelningen mellan länderna är ojämn. Så har exempelvis Danmark bara fått 24 sidor medan artiklarna om Norge fyller nästan 200 sidor. Sverigedelen på 65 sidor innehåller ett avsnitt om unglyrkorörelsen och nationalismen av Alf Tergel, som bär prägeln av att inte vara något annat än en snabbt hopskriven sammanfattning av hans avhandling på samma tema från 1969. Kyrkohistorikern Ruth Franzén har i sin i och för sig mycket intressanta artikel om skandinavism, nationalism och nordiska kristna möten tråkigt nog inte inarbetat de resultat som presenterats av Dag Thorkildsen och Lars Österlin i en uppsats om kulturell, politisk och kyrklig skandinavism. Däremot har dessa båda kyrkohistoriker, vars bidrag i sann skandinavisk anda sammanförts till en tvåspråkig svensk-norsk helhet, hänvisat till Franzén. För övrigt tycks de olika författarna ha skrivit sina bidrag utan att ta någon notis om vad andra projektdeltagare som berört samma område presenterat. Detta ger boken ett disparat intryck, och den nordiska komparation som utlovas i inledningen har inte fått det genomslag som man skulle ha önskat.

Även om antologin alltså inte ger någon helhetsbild av det behandlade temat, så erbjuder den inte desto mindre en hel rad spännande forskningsresultat och nya infallsvinklar. Detta gäller inte minst Dag Thorkildsen bidrag. Fyra av antologiens uppsatser har skrivits av honom. Därtill kommer så hans ovan nämnda uppsats tillsammans med Lars Österlin. I denna uppsats behandlas de fyra skandinaviska kyrkliga mötena från 1850-talet och framåt. Dessa möten, vilka kan ses som en pendang till den politiska och kulturella skandinavismen, syftade till att stärka banden mellan de nordiska, evangelisk-lutherska nationalkyrkorna. Det var emellertid inte fråga om någon officiell kyrklig representation, utan om ett fritt kyrkligt möte, och deltagarnas sammansättning var allt annat än representativ för förhållandena i respektive kyrka. Vid det första mötet 1857 i Köpenhamn kom de

svenska deltagarna alla från Lunds stift och nästan samtliga tillhörde den liberala falangen. Den uppburne nu äldrade Grundtvig var en av mötets centralfigurer, och den danska delegationen och en stor del av representanterna från Norge var grundtvigianer. Så kom diskussionerna mindre att handla om skandinavisk kyrklig enhet och mer om den grundtvigska kyrkosynen och teologin, vilken de svenska representanterna med skärpa vände sig mot. Även vid de följande två mötena stod Grundtvigs teologi i centrum för diskussionerna. Så kom paradoxalt nog grundtvigianismen, som med sin storslagna vision om folklighet, folkbildning och nordisk samverkan utgjorde själva drivkraften bakom mötena, också att bidra till att detta försök att stärka samverkan mellan de nordiska folkkyrkorna rann ut i sanden. Men den politiska skandinavismens haveri efter 1864 gjorde sitt till, och det fjärde kyrkomötet i Köpenhamn 1871 blev närmast en epilög. Denna gång talade man heller inte om ett skandinaviskt utan om ett nordiskt kyrkomöte för att distansera sig från den politiska skandinavismen.

Men dessa internordiska kyrkomöten beredde vägen för ett fortsatt nordiskt samarbete med mer begränsad syftning. Ruth Franzén ger med utgångspunkt från äldre forskning en överblick över en rad sådana mötesformer som exempelvis de nordiska missionskonferenserna från 1863, de regelbundna nordiska söndagsskolemötena mellan 1880 och 1922 och de nordiska kristna studentmötena mellan 1890 och 1903. Hon framhåller därvid särskilt de ännu outforskade nordiska diakonismötena, där representanter för de nordiska diakonissanstalerna regelbundet samlades från 1889 och framåt. Medan det nordiska samarbetet i övrigt vid denna tid var en nästan uteslutande manlig angelägenhet, så var det här kvinnor som dominerade.

Grundtvigianismens betydelse tas upp av flera av författarna, så bland annat av finländaren Gustav Björkstrand i en uppsats om den grundtvigska folkhögskolorörelsen i Norden. De grundtvigska idealen på detta områ-

RECENSIONER

de förvaltades troget i Danmark och vann stark anklang i Norge och även i Finland, men inte i Sverige, där folkhögskolorna kom att utformas efter andra, mer traditionellt svenska principer. I svenska evangelikala kretsar slog den nationella tanken igenom på bred front mot slutet av 1800-talet. Men, som kyrkohistorikern Anders Jarlert visar i en originell uppsats om sångböckernas allt mer nationella framtoning inom Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, kom inspirationen här från helt annat håll. Inte heller den grundtvigska teologin, som vid mitten av 1800-talet blivit en av de tongivande kyrkliga rörelserna i Danmark, vann gehör i Sverige. Orsakerna till detta tas upp av Österlin i en uppsats om nationalism och nationalkyrklighet i svensk tradition. Han visar hur den nationella dimensionen här togs upp av etablerade konservativa kyrkomän som Wingård och Henrik Reuter-dahl, vilka betonades Svenska kyrkans karaktär av nationalkyrka. Reuter-dahl var en uttalad motståndare till den skandinaviska rörelsen men en varm vän av internordiska kontakter på mer privat och yrkesmässig basis. Denna i konservativ idétradition förankrade, teologiskt motiverade nationalism fördes sedan vidare och fördjupades av bland andra Nathan Söderblom. För Söderblom var den egna svensk-nationella medvetenheten samtidigt drivkraften i ett nordiskt engagemang, vilket manifesterades i de nordiska biskopsmöten som på hans initiativ inleddes på 1920-talet, men också i ett bredare interprotestantiskt och ekumeniskt samarbete. I Sverige var det med andra ord universitetsteologer och biskopar som förde in den nationella ideologin i kyrkolivet och betonade den nationellt folkliga aspekt, som i Danmark initierats av den inomkyrkliga grundtvigska väckelserörelsen under en tid då de etablerade kyrkomännen företrädde en konservativ ideologi som vilade på dynastisk, inte på nationell grund.

I Norge ställde sig det norska prästerskapet länge avvisande till den norska nationalism som utvecklades efter unionen med Sverige

1814. Det var egentligen först efter unionsupplösningen 1905 som den officiella kyrkan slöt upp bakom den nationella ideologin och gav den en religiös motivering. Försoningen mellan kyrka och nationalism fick sitt symboliska uttryck i kungakröningen i Nidarosdomen 1906. Hur denna domkyrka, som enligt Eidsvollförfattningen skulle vara kröningskyrka, förvandlades från en fallfärdig ruin till Norges nationalhelgedom behandlas i en spännande uppsats av Øyvind Norderval. Inom kyrkan var det här grundtvigska grupper som var pådrivande, medan huvuddelen av prästerskapet och kyrkfolket länge förhöll sig negativa eller likgiltiga. Den komplicerade process som ledde till uppkomsten av en religiöst färgad norsk nationalreligion behandlas ingående i Thorkildsen uppsatser om norsk nationalism, skandinavism och demokrati, om kyrkans roll vid unionsupplösningen 1905 och om moderniseringen av den danska skolan. Den tidiga norska nationalismen var liberal-radikal med inslag av republikanism och avvisades därför av de ledande, av pietism och ortodox lutherdom präglade kyrkomännen och vann heller inte insteg i kyrkan i stort. Med grundtvigianismens insteg i norskt kyrkoliv på 1830-talet gjordes de första ansatserna till att skapa en norsk nationalreligiositet, men den grundtvigska rörelsen lyckades aldrig få någon starkare position i den norska kyrkan. Däremot kom grundtvigianerna att utöva stort inflytande via folkhögskolerörelsen, och genom skolreformerna på 1860-talet fick nationalismen en allt starkare ställning i undervisningen. Därmed kom den officiella kyrkliga linjen att stå i opposition till den nationalistiska rörelsen och dess antiunionella strävanden. En av de främsta orsakerna till detta tycks ha varit den lutherska principen om lydnad mot den legitima överheten, vilken gjorde att man på kyrkligt håll ansåg det omöjligt att samverka med nationalisterna i deras kamp mot den svenska överheten.

Att det förhöll sig på liknande sätt i Finland visar Aila Lauha i en uppsats om nationalismens betydelse för finländarnas samnordiska

kontakter. Här var det lojaliteten till den ryske tsaren som ledde till att det finländska prästerskapet tog avstånd från den radikala ungfinska nationalismen. Men detta var inte liktydigt med att kyrkan inte var nationell. Man stödde den fennomanska rörelsens förfinskningssträvanden och bidrog också till att sprida fosterlandskänsla genom patriotiska psalmer. Kyrkan var med andra ord nationellt fosterländsk men inte radikalt nationalistisk. Inställningen till nordiskt samarbete var delad inom prästerskapet beroende på politisk och teologisk ståndpunkt. De konservativa kyrkomännen ställde sig inte sällan negativa av hänsyn till den ryska överheten och på grund av sin motvilja mot de liberala teologiska strömningar som länge präglade det internordiska kyrkliga samarbetet.

Sammantaget ger alltså antologin en mångfacetterad bild av kyrka, nationalism och internordiskt samarbete på kyrklig grund. Sambandet mellan politik och teologi framträder klart, liksom de politiska förhållandenas stora betydelse för de uttryck en viss teologisk inriktning kunde ta sig. Den lutherska synen på överheten gjorde att de mera konservativa kyrkomännen i Danmark, Norge och Finland länge förhöll sig negativa till nationalismen, som ju här skulle fungera samhällsomstörtande, medan de konservativa svenska kyrkomännen öppet kunde bejaka den nationella tanken. Den politiskt liberala grundtvigianismens starka ställning inom den kyrkliga skandinavismen bidrog till att misskreditera denna rörelse hos konservativa kyrkomän och bland en stor del av den inomkyrkliga lekmannarörelsen. Först när de politiska hindren fallit bort kunde även dessa grupper sluta upp bakom den nationalreligiositet som successivt vuxit fram under 1800-talets lopp. Dessa linjer framträder klart i antologin. Vad som däremot saknas är en internationell utblick och anknytningen till den omfattande internationella historiska och kyrkohistoriska forskningen på området. En sådan anknytning hade givit en klarare bild av vad som var typiskt nordiskt och vad som bara var ett ut-

tryck för en trend i tiden. Kort sagt: forskningen på temat kyrka och nationalism i Norden måste fortsätta och ges en mer internationell inriktning. Religionsblindheten är övervunnen – nu gäller det att undvika att bli hemmablind!

Yvonne Maria Werner

Grundtvigs historiefilosofi

Ole Vind

Gyldendal, Köpenhamn 1999. 645 s.

OM MAN SKULLE NÄMNA bara ett namn för att karakterisera Danmark och det danska skulle många både i och utanför Danmark nämna prästen och diktaren N. F. S. Grundtvig (1783–1872). Litteraturen om Grundtvig är stor. Man har ofta lagt vikt vid hans idéer om “det levande ordet” som grundlag för kristendomen och de kristna församlingarna och understrukit att människan enligt honom ska vara människa först och därefter kristen. En av hans viktigaste insatser är de folkbildande “folkehøjskoler”, som har haft oerhört stor kulturell betydelse i Danmark.

Det intressanta är emellertid att litteraturen i så hög grad handlar om Grundtvig som teolog och författare, alltså om det moraliska och existentiella i Grundtvigs tankar. Litteraturen om Grundtvig som historieskrivare är däremot ganska liten och det trots att Grundtvig upplevde sig som historiker och hade en mycket stor historisk produktion. Som folkehögskoleläraren Ole Vind visar i sin stora och intressanta doktorsavhandling om Grundtvigs historiefilosofi, var hans moraliska syn egentligen djupt förbunden med hans historiefilosofiska tänkande.

Vind menar att både Grundtvig själv och tolkningen av hans skrifter har varit viktiga för hur danskarnas självförståelse har utbildats, inte minst efter ockupationen under andra världskriget. Myten om “det danske folk” som kämpade tillsammans mot ockupanterna fann stort stöd i Grundtvigs skrifter. Samtidig var det efter Hiroshima och Auschwitz viktigt

RECESSIONER

att ha klara religiös-etiska principer. Sådana återfanns också hos Grundtvig. Däremot passade Grundtvigs historiefilosofiska idéer inte in i en modern och sekulariserad världsbild. De var romantiska, utvecklingsoptimistiska och bibliskt fundamentalistiska. När det aktuella behovet för Grundtvig var så stort fanns det därför inte plats för att dra in det tidsbundna och föråldrade i hans skrifter. Av samma anledning var det viktigt att understryka att Grundtvig var genuint dansk. Med sin noggranna analys av Grundtvigs historiska skrifter i perspektiv av andra samtida europeiska historiefilosofier som Herder och Fichte förnyar Ole Vind därför på två sätt Grundtvig-forskningen.

Grundtvig ville, enligt Vind, skriva universalhistoria från skapelsen till domedagen, bl.a. utifrån Bibeln. Det handlade om att följa hur en gudomlig försyn hade lett de olika folken genom historien utifrån en noga genomtänkt plan, där målet var den fulländade människan. Särskilt intressant för Grundtvig var den danska folkandans utveckling från asatid till 1800-talets Danmark. I Grundtvigs samtid hade "den nordiske folkeånd" eller "Danmarks engel" enligt honom nämligen en viktig roll i Guds plan. Danskarna skulle föra mänskligheten den sista sträckan fram till "Gylden-Aaret". Detta var en frihetens, fredens och livsupplysningens tid, inte för individen utan för mänskligheten som helhet, för djupare andliga insikt om livets mening. Grundtvig kämpade hela livet mot individualismen och var därför också motståndare mot den demokratiska grundlagen från 1849. I stället för majoritetens diktatur föredrog han en enväldig kung som var lyhörd för folkets intressen. Även om folkhögskolan har ansetts spela en viktig roll för den framflyttande individualismen och demokratin, och Grundtvig därmed har fått en "modern" image, så var grundlaget för hans upplysningstanke alltså, enligt Vind, egentligen ett helt annat.

Boken är i huvudsak en idéhistorisk analys och man kan sakna en bredare historisk kontext. Dessutom hade jag gärna sett en kopp-

ling till dagens stora forskningsintresse för nationalism och identitet där 1800-talet och tänkare av Grundtvigs typ ses som viktiga aktörer. Vinds huvudsyfte är emellertid inte detta, utan att visa hur Grundtvigs uppfattning av historia och historisk utveckling kunde skapa grund för hans åsikter i samtidens dagsaktuella och moraliska frågor. Detta ger viktiga och intressanta resultat och dessutom anledning till tankeväckande reflexioner om hur vi skulle kunna använda historien på samma sätt i dag.

Med Ole Vinds bok förlorar Grundtvig lite av sin nationella gloria och blir en receptiv och kreativ 1800-talseuropé. Samtidig visar boken att historieskrivning från början av 1800-talet till idag har haft viktiga identitetsskapande funktioner i ett nordiskt land som Danmark. Och denna levande historia är nog så viktigt komma underfund med.

Hanne Sanders

Ånga och dynamit (i Historien om Sverige)

Herman Lindqvist

Norstedt 1999. 548 s.

HERMAN LINDQVIST HAR NU kommit till del 8 i det verk som planeras omfatta 14 band, men det blir endast 9 i den fortlöpande kronologiska sviten. De nu föreliggande 548 sidorna täcker perioden från Oscar I till Oscar II, eller från 1844 till 1907. Det kan också sägas att han går ända fram till Herman Lindqvist, för på bokens sista sida finns denne man med, alltså LO-ordföranden och författarens farfar.

Som hela det stora verket präglas också denna del av berättarglädje och stor faktarikedom. En svaghet är att det inte finns mycket av orsaksförklaringar, utan fakta ställes efter fakta.

Till det enligt min mening positiva hör att stor uppmärksamhet ägnas de uppfinnare och företagsledare vid slutet av 1800-talet vilkas produkter starkt bidrog till Sveriges industriella uppsving. Här finns alltså med Alexander

Lagerman och Johan Edvard Lundström med sina tändstickor, Lars Magnus Ericsson med telefonen, Alfred Nobel med dynamit och pris, Carl Daniel Ekman med sulfittcellulosa, Helge Palmcrantz med kulspruta modell 1873, Gustaf de Laval med separatorn, Jonas Wenström med dynamo och växelströmöverföring, Gustaf Eriksson med den första svenska bilen, Frans Lindqvist med primusköket, J P Johansson med skiftnyckeln och Gustaf Dalén med AGA. Även en senare uppfinning är med: Baltzar Carl von Platens och Carl Munters kylskåp. Dock saknar man Sven Wingquist med kullagret och C E Johansson med den perfekta måttsatsen. Man skulle gärna också vilja ha med ytterligare något om de banker som finansierade den svenska industriella revolutionen.

Herman Lindqvist är ju duktig på att ta till vara den dramatik som kan utspela sig under en mycket begränsad tid. Under den nu aktuella tidsperioden är det den svenska "marsrevolutionen" 1848 som får störst uppmärksamhet. Enligt min uppfattning är uppmärksamheten väl stor. Lindqvist säger att närmare revolution har Stockholm aldrig varit. Men i Sverige är det ju så märkligt att revolutioner göres uppifrån, dvs om man med revolution menar att styrelseskicket ändras med våld och maktmedel och inte på det sätt författningen påbjuder. Vi har Gustav III:s revolutioner 1772 och 1789, samt den översta överklassens revolution 1809. Vill man förbehålla begreppet revolution till våldsamt förändring som kommer nerifrån i samhället, så tror jag nog att stämningen i april och maj 1917 var mer revolutionär än den var 1848. Då bidrog också matbrist och hunger förutom impulser utifrån.

Även unionsupplösningen får stort utrymme. Lika förtjust som Lindqvist är i Finland och finnar, lika lite förtjust är han i Norge och norrmän. "Det enda norrmännen ville knyta var möjligtvis strypsnaran om Sveriges hals." Man skulle kunna tro att Lindqvist var rådgivare till näringsminister Rosengren.

Lindqvist tillmäter unionsupplösningen

väl stor betydelse för den svenska författningsutvecklingen. Han menar att då försvann kungamaktens sista verkliga makt över svensk politik och att kungen därefter inte kunde påverka regeringsbildningen. Nåja, efter 1905 kom 1914, och kungen sprattlade mycket också 1917.

Finns det något som saknas i den tjocka boken? – Ja, jag skulle vilja ha med något om väckelserörelsen med C O Rosenius och P P Waldenström och också om den spirande idrottsrörelsen under Viktor Balck. Vidare finns inte med något om den kommunala självstyrelsen med det viktiga året 1862.

Att det finns skilda meningar om Herman Lindqvists historieverk är välkänt. Det bör dock inte råda delade meningar om att med den stora läsekrets som han har, så har hans verk en mycket stor betydelse för svenskars uppfattning om sin egen historia.

S.O.

Den konstruerade världen. Tekniska system i historiskt perspektiv

Per Blomqvist & Arne Kaijser red

Brutus Östlings bokförlag Symposion Stockholm 1998 347 s.

I DEN SAMHÄLLSHISTORISKA debatten återkommer begrepp som "modernitet", "postmodernitet", "kulturarv", "nationalism" m fl. En allmän föreställning är också att vi lämnar industrisamhället och är på väg in i en postindustriell, eklektisk gemenskap. Lite grovt kan man se det agrara samhället som tidigmodernt, industrisamhället som modernt medan det postmoderna är relaterat till ett service- och tjänstesamhälle. Kulturarv och nationalism skulle i samma grova modell vara yttringar som skapas/förändras särskilt när en samhällsform övergår i en annan.

Ett begrepp med anknytning till detta är museialisering; dvs. när en kulturell struktur väcker minnesinstitutionernas fördjupade intresse. Detta brukar också implicera att företeelsen i fråga är på väg att förlora sin betydelse i

RECESSIONER

samhället. Det nutida intresset för industriminnesvärd skulle alltså vara ett tecken på industrisamhällets förestående marginalisering. Mot detta kan man dock anföra att intresse för industrins bevarande fanns redan på 1930-talet och då initierat av den ”energiske” Torsten Ahltin; Tekniska museets förste chef. Samma sak med Artur Hazelius och hans yrkesbröder. Under 1860–70-talen fokuserade de på bondesamhällets bevarande eftersom det var på väg att försvinna. Men det var dock Sveriges dominerande samhällssystem och näringsgren ända in i mellankrigstid.

Mellan ”agrart” och ”industriellt” kan man också se andra likheter. När den etnologiska vetenskapen – begränsad till agrara kulturyrtingar – formades under slutet av 1800-talet var bondesamhällets koppling till förkristen tid en viktig utgångspunkt. När teknikhistoria etablerades i Sverige fokuserade den första avhandlingen på industrisamhällets ikon – ångmaskinen – och det första svenska exemplet. Just den maskinen hade nu ingen betydelse för ångteknikens fortsatta utveckling i Sverige utan avhandlingens värde låg i stället i att den tecknade det svenska samhällets reaktion på någonting nytt och främmande under början av 1700-talet. När nya vetenskaper formerar sig förefaller det alltså vara viktigt att muta in ”det egna” och hävda innehållets anor.

Utifrån detta verkar målet med den teknikhistoriska antologien *Den konstruerade världen* vara att skilja ut industrisamhället och den teknik detta skapar som en artskild och speciell företeelse jämfört med andra samhällsstrukturer. Ryggraden i tesen är att stora tekniska system revolutionerat samhället och genom tekniska konstruktioner skapat en ny tillvaro skild från ”naturen ordning”. Ett intryck av det presenterade materialet är emellertid att denna ambition – om den nu till äventyrs skulle vara rätt uppfattad – inte håller streck.

I en inledande välkomponerad forskningsintroduktion av Jane Summerton ställs det ”ingenjörorienterade” perspektivet (bl. a. P H Hughes teorier om stora tekniska system)

mot det ”kundorienterade” där konsumenten genom sina behov styr den tekniska utvecklingen (socialkonstruktivismen). En annan utgångspunkt i den vetenskapliga ansatsen är att ”dessa (tekniska) system sammantagna på ett fundamentalt sätt har ändrat våra livsbehov och lagt grunden för en annorlunda värld”(s 8). Ett exempel på ”artskilt” tekniskt system gäller bilismen: ”När man sätter sig bakom ratten blir man inte bara bilförare, man köper in sig i komplexa väg-, energiförsörjnings-, reservdels-, underhålls-, registrerings- och försäkrings-, övervaknings- samt juridiska system” (s 22). Den följdtenke som antyds är att detta komplicerade system ger upphov till teknikdeterminism eftersom systemet skapar teknisk tröghet där individer/strukturer underkastas olika teknikstyrda villkor. Gör man ett tankeexperiment och förflyttar sig till en svensk självvägande bonde som emellanåt åkte till marknaden med häst och vagn under 1800-talet ingår emellertid också denne i ett system låt vara mindre ”tekniskt” och komplicerat men ändå ett system av liknande karaktär som Summerton talar om och där den enskilde bonden på samma sätt är bunden till systemet. Vid jämförelse mellan bonden och bilisten ersätts en rad bilsystem för bondens del med social kontroll som motsvarar övervakning/juridik/försäkring. Energiförsörjning, reservdelar, underhåll (sannolikt avses både väg och fordon) ersätts i bondesystemet med lokala system. (Bonden föder själv upp hästen/köper den på marknaden, ger den själv havre. Vagnen bygger bonden själv; ibland med stöd från den lokale smeden. En lokal vägföreningen eller motsvarande svarar för vägunderhållet osv.) Stora tekniska systemet verkar alltså finnas redan i bondesamhället, visserligen mera ”primitiva” där i exemplet ovan häst och vagn på samma sätt som bilen är format i det tekniska systemet. Ytterligare exempel på ”tidigmoderna” stora tekniska system är postens organisation som i Sverige går tillbaka till 1600-talet, eller det landtransportsystem romarna skapade med sina överdådiga vägkonstruktioner. Att

bondesamhället dessutom i hög grad kunde påverka och forma det moderna samhällets teknik framgår av bl. a. Eva Jacobsons *Industralisering av älvar* (1996) och min egen *Teknik på bönders villkor* (1997). I samtiden kan vi dessutom uppleva hur politiska ideologier sätter den "optimala" tekniken på plats (stängningen av kärnkraftverk i Barsebäck, snabbavveckling av Stockholms oljehamn m. m.).

Även om man kan ifrågasätta titeln *Den konstruerade världen* och där invändningen är att konstruktionen som avses inte så mycket sker på teknikens och inte heller konstruktörernas villkor liksom att skillnaden mellan samhällsstrukturer är betydligt mindre än vad som framhålls, innehåller antologien en aktuell och bred redovisning av forskningen inom teknikhistoria. Det beror inte minst på att författare från en lång rad vetenskapliga fält medverkar. De flesta är teknikhistoriker men även andra vetenskapliga inriktningar finns företrädna som ekonomisk historia, historia, sociologi, ekonomi m fl. Uppsatserna är koncentrerade till kommunikationssystem som radio/TV/IT/telefon och landtransporter med fokus på vägar och motortrafik. Den tid som behandlas är de senaste två seklen. Ett undantag är Arne Kaijser som i en intressant och brett anlagd uppsats studerar vattensystem i Nederländerna och den tekniska förändringsprocessen med ett perspektiv som går från medeltid till nutid.

I en uppsats om telefonen lägger Andersson-Skog tyngdpunkten på kund- och användarperspektiv där hon särskilt analyserar genusprofilen i bruket av telefon. Lars Ilshammar har forskat kring IT. Här påminner man sig de uppskrämda reaktionerna under 1960-tal där självtänkande datamaskiner som epigoner till Frankenstein skulle ta över samhället medan Ilshammar när han skildrar Internets historia tydligt visar hur denna teknik i stället byggt upp möjligheter till individuell frihet. Bil och telefon kan som teknik/tekniksystem förstås också tolkas som odlare av samma möjlighet.

I en analys av Svenska vägföreningens arbetsmetoder driver Per Blomkvist tesen att föreningen politiserade ny teknik inom väghållningen för att driva sina intressen för bättre vägar i Sverige. Bilens behov och den "nya" ingenjörstekniken ställdes mot hästens och den vägbyggartradition som fanns i bondesamhället. Intrycket är att ingenjörerna lanserar den nya tekniken som något överstående/religiöst; detta uppenbarligen av taktiska hänsyn för att vinna så stor framgång som möjligt. Några funderingar i samband med detta som knyter an till huvudinvändningen mot bokens titel är att den nya väglagen från 1891 tillkom helt oberoende av uppfinningen av automobiler. Bakgrunden till lagen var bl. a. att man i Sverige sannolikt redan under tidigt 1880-tal insåg att landets allmänna vägar var i dåligt skick och hämmade den trafik vägarne skulle bära. Redan då borde det funnits diskussioner om att bygga "moderna" och ändamålsenliga vägar. Makadam (efter John MacAdam) är en uppfinning från slutet av 1700-talet som också kom att användas i Sverige. En del fakta tyder alltså på en "löpande" utveckling avseende vägteknik. Det innebär inte att hypotesen med det nya "ingenjörstekniken" skulle vara fel men det antyder att den tekniska förändringen i bondesamhället inte saknar dynamiska inslag.

Ulf Hamilton

Böcker, bildning, makt. Arbetare, borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860–1901

Marion Leffler

Lund University Press 1999. 375 s.

DEN GAMLA DEVISEN *Kunskap är makt* har upprepats så många gånger att den blivit till en trött och tandlös kliché. Men Marion Leffler ger den nytt liv och historisk konkretion i sin avhandling *Böcker, bildning, makt*. Med sin undersökning vill hon fördjupa vår förståelse för den roll kunskap och bildning spelat i

RECENSIONER

en vidare samhällelig process av kamp mellan klasser och sociala förändringar.

I avhandlingens fokus står, som framgår av titeln, bildningens betydelse för klassformeringen bland borgare och arbetare under den begynnande industrikapitalismen. Kunskap härom når Leffler genom att studera stads- och arbetarbiblioteken i Lund och Helsingborg och den debatt som fördes kring dessa institutioner. Det huvudsakliga källmaterialet består av bibliotekskataloger, utlåningsjournaler, lokaltidningar, magistratens femårsberättelser, folkskoleinspektörernas berättelser, samt protokoll från biblioteksstyrelser, fackföreningar, kyrkostämmor och stadsfullmäktige.

Den teoretiska grunden för avhandlingen utgörs av den italienske marxisten Antonio Gramscis hegemonibegrepp. Som bekant tillhörde Gramsci de marxister som tidigt tog avstånd från en ekonomiskt reduktionistisk tolkning av den sk. bas-överbyggnad-metaforen. Istället framhöll han att kampen mellan olika klasser framför allt utspelade sig på ett kulturellt plan. I sin läsning av Gramscis teori gör Leffler, i sällskap med en numera tämligen ansevärd skara gramscitolkare (se t.ex. det starkt expanderande forskningsfältet *Cultural studies*), en poäng av hans påpekande att en klass med härskarambitioner alltid måste söka de dominerade klassernas *samttycke*. Följden blir att hegemonin aldrig kan vara ett absolut och statiskt tillstånd, utan med nödvändighet alltid är en process där styrkerelationerna mellan olika klasser hela tiden skiftar. De underlydande klasserna utmanar ständigt den hegemoniska klassen. När denna ska formulera en syn på samhället som ska kunna uppfattas som allmängiltig också för andra klasser blir den, i analogi med detta resonemang, tvungen att idka självkritik och vara beredd att ta till sig ideologiska element som passar dessa gruppers intressen.

Vad Lefflers teoretiska utgångspunkter vidare beträffar är det dessutom värt att notera att hon förespråkar den engelske arbetarhistorikern EP Thompsons subjektiva klassbegrepp (klass i sig, istället för klass för sig), en

ståndpunkt som ligger väl i linje med Gramscis syn på klassformeringen som en kulturell process. I anslutning till den amerikanska arbetarhistorikern Joan W Scott angriper hon emellertid Thompson för att med sitt klassbegrepp utdefiniera arbetarklassens kvinnor.

Avhandlingens empiriska avsnitt består av sju kapitel och ett antal större och mindre undersökningar. Somliga resultat bekräftar tidigare forskningsrön. Andra är fräschare och förtjänar större uppmärksamhet. Jag tänker då speciellt på studierna av bildningens praktik: verksamheten på biblioteken.

Vid analysen av de nya stadsbiblioteken finner t.ex. Leffler att besökarna, tvärtemot ledningens önskan att de skulle låna religiös litteratur och sk. ”nyttig läsning”, främst intresserade sig för skönlitteratur, ett förhållande som hon förklarar med att det gamla ståndssamhällets uppfattning om goda läsningar höll på att trängas undan av den nya borgerliga läskulturen, präglad av familjegemensam högläsning, oftast av romaner och liknande ”upplevelselitteratur”.

Särskilt viktigt är att Leffler inte lyckas spåra några betydande skillnader mellan arbetares och borgares bokval, men väl mellan mäns och kvinnors litterära intressen. Påtagligt var alltså att den borgerliga läskulturen fått en stark förankring tvärs över klassgränserna och därmed blivit hegemonisk. Vad gäller den könsbetingade läsningen bestod denna i att kvinnor, oavsett samhällsklass, i högre grad än män tycktes uppskatta familje- och relationsromaner – en litteratur som framställde kvinnan som hemmets hjärta. Så blev, hävdar Leffler, de kvinnliga låntagarna själva medskapare till sin egen underordning och ansvarade för att den borgerliga, komplementära könsuppfattningen spreds och institutionaliserades.

Till en början, visar Leffler, besöktes stadsbiblioteken framför allt av den ”arbetarklass” den var avsedd att locka. Men på 1800-talet förändrades bibliotekens publiksammansättning när en högre andel människor ur samhällets mellanskikt började utnyttja sina lånerättigheter. Mot århundradets slut kom så

småningom arbetarrörelsen i Lund och Helsingborg, efter en tid av tilltagande industrialisering, urbanisering och social förändring, att starta egna bibliotek. I Lefflers avslutande granskning av dessa institutioner framkommer att bokbestånden, i motsats till urvalet på andra arbetarbibliotek, *inte* dominerades av naturvetenskapliga böcker, litteratur om ”religionsfrågan” och romaner med en samhällskritisk udd. Liksom stadsbibliotekens publik föredrog arbetarbibliotekens låntagare främst skönlitteratur.

Ska vi tro Leffler tyder dessa fakta på att det växte fram ett *samttycke* mellan arbetare och borgare om synen på arbetarnas bildning. Arbetarna instämde i de borgerliga skötsamhetsidealen, men skapade sig på samma gång en egen identitet genom att själva starta bibliotek och andra bildningsfora. I polemik mot Ronny Ambjörnsson vill så Leffler hävda att arbetarnas skötsamhetskultur aldrig var självständig och oberoende. Arbetarna var under den analyserade perioden inte tillräckligt starka för att etablera motstånd mot den borgerliga hegemoni som sa att bildning och politik inte hörde ihop.

Böcker, bildning, makt är en synnerligen välskriven avhandling. Det inledande teoretiska avsnittet är i långa stycken övertygande, särskilt den del som behandlar hegemoniteorin. Brister finns dock i Lefflers klassteoretiska resonemang, där hon undviker att djupare reflektera kring den forskning som hävdar att borgerligheten var en mångskiftande grupp, svår att definiera (Se t.ex. Åberg, Martin, *En fråga om klass?*, Göteborg 1991).

Avhandlingens empiriska del är en grundlig genomgång. Här blir det emellertid uppenbart att författaren haft besvär med att materialet ibland varit väl fragmentariskt och att hon stundom fått ägna sig åt rent ”pusslande”.

Kanske är detta också förklaringen till att Gramscis hegemoniteori, sådan Leffler presenterar den, är svår att tillämpa fullt ut på empirin. Jag menar att det samförstånd som, enligt Leffler, slöts mellan arbetare och borgare i bildningsfrågan var alltför mycket på bor-

gerlighetens villkor för att verka trovärdigt. Det teoretiska antagandet att borgerligheten för att uppnå hegemoni var tvungen att vara självkritisk och anamma ideologiska element som stod i samklang med arbetarnas intressen saknar täckning i materialet. Det faktum att borgerligheten tillerkände arbetarklassen vissa rättigheter, som exempelvis tillgång till bildningsinstitutioner, innebar knappast, enligt mitt förmenande, att man kompromissade bort eller modifierade något viktigt ideal i den egna självbilden.

Måhända hade andra källor kunnat ge anorlunda svar på avhandlingens frågor. En möjlighet hade varit att närmare analysera den litteratur som lånades på stads- och arbetarbiblioteken och lästes av borgare, såväl som arbetare. Vad var det som gav de här böckerna deras hegemoniska karaktär? Innehöll kanske dessa texter den typ av samförstånds kompromisser som saknas i Lefflers material? Här anar man spännande luckor för forskningen att fylla.

Avslutningsvis ska ändå sägas att det slutgiltiga intrycket av *Böcker, bildning, makt* är att den är en mycket läsvärd avhandling. Inte minst därför att utgångspunkten att kunskapens betydelse måste ses i ett sammanhang av social förändring ger oss intressanta perspektiv också på bildningsdiskussionerna i vår egen tid.

Ulrika Holgersson

Kunskapens kvinnor. Sekelskiftets studentkor i mötet med den manliga universitetsvärlden

Tord Rönnholm

Forskningsrapporter från Institutionen för historiska studier vid Umeå universitet nr 12, Umeå 1999, 248 s.

DET HAR NU FÖRFLUTIT mer än ett sekel sedan de svenska kvinnorna fick tillträde till universitetsstudier. Hur togs då den första generationen studentkor emot vid universiteten och hur upplevde de själva sin nyfunna roll som

RECENSIONER

akademiker? Detta är några av de frågor som Tord Rönholm söker svar på i sin avhandling om kvinnliga studenter vid Uppsala universitet under perioden 1870–1914.

Syftet med avhandlingen är främst att söka rötterna till den genusstruktur som Rönholm menar finns vid dagens universitet. Vidare vill författaren försöka finna studentskornas kollektiva identitet liksom han vill se hur genus konstruerades såväl bland manliga som kvinnliga studenter. Det är författarens egna frågor som styr avhandlingen, även om Rönholm nämner Yvonne Hirdmans genus-system och Joan Scotts tankar om att genus kan analyseras utifrån begrepp som konstruktion, relation och makt, som sina teoretiska inspirationskällor. Då frågorna Rönholm ställer handlar om allt från varför det genomfördes reformer som gjorde det möjligt för kvinnor att studera vid universitet till varför de kvinnliga studenterna valde att organisera sig, har han valt att dela upp avhandlingen i tre relativt fristående delar, men som alla berör frågor kopplade till de första kvinnliga studenterna.

I den första delen återger författaren den riksdagsdebatt som föranledde beslutet kring kvinnors rätt till högre studier. Det är positivt att Rönholm inte enbart redovisar argumenten mot kvinnors högre studier utan även framhåller att det fanns män i riksdagen som arbetade för kvinnornas sak. Materialet består i huvudsak av riksdagstryck samt sekundärlitteratur. En av avhandlingens stora fördelar är förhållningen till tidigare forskning. Rönholm har tagit del av en mängd nationell och internationell litteratur, och presenterar också denna på ett förtjänstfullt sätt. När författaren redovisar sin undersökning av debatten kring behörighetslagen saknar jag dock en hänvisning till Renée Frangeurs avhandling om debatterna kring behörighetslagen och gift kvinnors rätt till arbete. Författaren kommer fram till att det fanns ett motstånd från framför allt prästerståndet och farhågor om att kvinnliga studenter skulle utvecklas till ”ett tredje kön” om de fick tillgång till universitetsstudier.

Han menar vidare att argumenten mot kvinnornas rätt till universitetsstudier övergick från att vara av religiös art till att bli vetenskapliga. I början av 1900-talet kom medicinska studier som framhöll att kvinnor riskerade att bli sjuka och i värsta fall sterila av högre studier. Det fanns dock politiker som aktivt arbetade för kvinnornas sak och Rönholm menar att den svenska statens reformering av universitetssystemet inte var unik, liknande reformer för kvinnor genomfördes i stort sett hela västvärlden under senare delen av 1800-talet.

I avhandlingens andra del vill Rönholm göra en mentalitetshistorisk studie och tolka de kvinnliga studenternas kollektiva mentalitet. Förutom att undersöka hur de hade det rent konkret med boende- och umgängesformer, vill författaren även veta vad kvinnorna tänkte och hur de upplevde studentlivet. Materialet består här främst av brev och memoarer som de kvinnliga studenterna kvarlämnat. Tyvärr visar det sig att Rönholm inte kommer så nära de kvinnliga studenternas tankevärld som han hade hoppats och han får därför övergå till att fastslå att vissa studentskor t. ex. tog avstånd från äktenskapet till förmån för studierna medan andra gifte sig. Det blir således omöjligt för författaren att visa på en studentskornas kollektiva mentalitet. Istället kretsar resultaten kring konstateranden av mer generell art som att boendefrågan var viktig, att vissa kvinnor kände sig fria och andra fångade i den akademiska världen, att vissa ville delta i den sociala gemenskapen medan andra främst ville ägna sig åt studierna o.s.v. Som läsare kan man inte låta bli att fråga sig om inte detta var frågor som även de manliga studenterna reflekterade över och om man i så fall kan se dem som ett tecken på en kvinnlig kollektiv mentalitet. Rönholm vill förklara de vaga och ofta motsägelsefulla resultaten med att de första kvinnorna vid universiteten levde med flera identiteter samtidigt (hemmafruideal, rollen som universitetsstuderande kvinna m.m.). Att söka efter en kollektiv mentalitet visar sig vara tämligen ofruktbart,

men författaren vill ändå hävda att det fanns ett systemskap bland studentskorna och att det främst var begåvningen som förde kvinnorna samman.

Intressanta är de resultat om genuskonstruktioner som Rönnholm visar på. I framför allt spexbetonat material kan han visa att de första kvinnliga studenterna beskrevs som manhaftiga blåstrumpor. Konstruktioner av de manliga studenterna var inte lika vanliga.

I avhandlingens tredje och sista del har författaren undersökt de kvinnliga studenternas organisering i studentskeföreningar. Bildandet av denna typ av förening ser Rönnholm som ett tecken på att studentskorna var medvetna om att de särbehandlades och genom bildandet av dessa föreningar menar författaren att gemenskapen mellan kvinnorna stärktes. Materialet består här främst av föreningsprotokoll.

Sammanfattningsvis konstaterar Rönnholm att de första kvinnliga studenterna ville bli en del av vad han kallar den manliga universitetskulturen och därför försökte erövra männens kulturformer som spex, studentmössa, alkohol, fester och idrott. Samtidigt var det viktigt för kvinnorna att skapa ett eget socialt rum vid universiteten och det var därför som den kvinnliga studentföreningen bildades. De första kvinnliga studenterna var gränsöverskridare som inte utan svårigheter och motstånd gav sig in på ett manligt fält där en maktordning mellan könen var stark.

En av bokens brister är de odefinierade begrepp som Rönnholm använder. Exempel på detta är *akademisk kultur*, *manlig studentkultur*, *nationskultur* och *studentskekultur*. Jag saknar en definition av vad Rönnholm menar med akademisk kultur, allra helst eftersom han undersöker kvinnornas inbrytning i denna. Den akademiska kulturen kan sägas bestå av en intellektuell del liksom av en social del. Kanske borde Rönnholm betonat att hans undersökning gäller den sociala delen dit umgängesliv, festligheter och relationer utanför själva undervisningsalarna hör? Hans material är inte av sådan art att han kan säga något

om kvinnornas integrering i den intellektuella miljön (d.v.s. hur ofta de yttrade sig i diskussioner, hur ofta professorerna ställde frågor till dem o.s.v.). Rönnholm definierar inte heller vad han menar med den manliga studentkulturen eller studentskekulturen.

Uppdelningen av undersökningen i tre områden gör visserligen att Rönnholm arbetar med ett brett material, men samtidigt leder detta till att boken ger ett splittrat intryck. Frågorna är många och ibland tenderar författaren att säga lite om väldigt mycket. Detta leder till att vissa slutsatser framstår som en aning osäkra. Framför allt gäller detta den kvantitativa undersökningen av bl.a. kvinnornas studieinriktning, examina och nationstillhörighet som författaren själv betonar är högst otillförlitlig och frågan är om inte Rönnholm lika gärna kunde ha utnyttjat den statistik som trots allt finns i stället för att lägga ner stor möda på att göra en egen statistisk undersökning som är minst lika osäker som den redan gjorda. Avhandlingen hade vunnit på om Rönnholm hade fokuserat på den mentalitetshistoriska delen och t. ex. läst fler brev och studenttidningar. Kanske hade han då tydligare kunnat visa på den genusstruktur han menar fanns vid universiteten och även lyft fram fler konstruktioner av såväl den kvinnliga som den manliga studenten?

Rönnholms avhandling har dock flera fördelar. Som jag tidigare nämnt förhåller han sig på ett imponerande sätt till såväl det nationella som det internationella forskningsläget. Framför allt har Alison Mackinnon från Australien varit inspirerande. Eftersom avhandlingen är uppdelad i tre relativt fristående delar har författaren varit tvungen att anknyta till flera olika forskningslägen, vilket han genomgående lyckas göra på ett tillfredställande sätt.

Vidare ställer Rönnholm flera intressanta frågor som han oftast besvarar i de klara och tydliga sammanfattningar som följer i slutet av varje kapitel. Frågorna om hur kvinnorna uppfattade sig själva i sin roll som studenter liksom hur studenterna uppfattade de kvinn-

RECENSIONER

liga studenterna är fruktbara och ger ett intressant resultat. Tyvärr tenderar avhandlingen att fokusera allt för mycket på just kvinnorna trots att Rönnholm inledningsvis säger sig ha ambitionen att skildra relationerna mellan könen. Författaren redogör t. ex för de kvinnliga studenternas självbild men inte för hur de manliga studenterna uppfattar och konstruerar bilden av sig själva. Kanske beror detta på att det inte fanns några konstruktioner av den manliga studenten eftersom mannen ansågs passa in i studentrollen medan kvinnan inte gjorde det?

Jag vill sammanfattningsvis framhålla att Rönnholm har arbetat med ett varierande och mycket omfattande material, vilket gör avhandlingen intressant och lärorik. Delar av materialet, t. ex brevväxlingen mellan kvinnliga studenter, är tidigare inte undersökt och avhandlingen fyller på så sätt ett hål i svensk universitets- och genushistoria. Precis som Rönnholm konstaterar i inledningen, finns det förvånansvärt få historiska undersökningar om de svenska akademiska kvinnorna.

Lina Carl

Tysklands och Finlands hemliga ubåtssamarbete

Björn Forsén & Annette Forsén
Borgå 1999. 335 s.

UNDER 1918, FINLANDS FÖRSTA ÅR som självständigt land, var beroendet av Tyskland utomordentligt stort. 1941–44 kämpade de båda staterna gemensamt mot samma fiende, Sovjetunionen. En viktig och intressant pusselbit om relationerna under åren däremellan har givits av syskonen Björn och Annette Forsén, som skrivit om de båda ländernas hemliga ubåtssamarbete i första hand mellan 1924 och 1934.

Vid första världskrigets slut hade Tyskland den i särklass största ubåtsslottan och också de bästa ubåtarna. Enligt Versaillesfreden fick landet emellertid inte ha några ubåtar och inte heller någon utbildning för vapnet. I Fin-

land ansåg man sig ha behov av en flotta, inkluderande ubåtar, bl a på grund av meningsmotsättningarna gentemot Sverige om Åland. Generalstabschef Oscar Enckell kom med förslaget. Hans äldre bror Carl var upprepade gånger finsk utrikesminister. En annan bror, Albert, grundade skeppsvarvet Transbaltic och hade stort intresse av att få bygga båtar.

1924 trädde kommendörkapten Karl Bartenbach i finsk tjänst och stannade till 1934. Han var Tysklands främste ubåtsexpert och hade nära kontakter med storamiral von Tirpitz. Bartenbach fick i uppdrag att arrangera en resa för finska marinofficerare till olika europeiska länder. Den klart längsta tiden användes i Tyskland. Samtidigt som Bartenbach sålunda arbetade för Finland, hade han nära kontakter med Tyskland. En viktig kanal var det tysk-holländska företaget IvS, som hade ett intimt samarbete med Transbaltic. Från tysk sida underströks att genom Bartenbach fick Tyskland alla ritningar för fartyg konstruerade av IvS, vidare säkerställdes på detta sätt den finansiella existensen för IvS och vid byggandet av finska fartyg skulle man helst använda tyska underleverantörer och på så sätt skapa en marknad för viktiga tyska rustningsfirmor.

När ubåtsbyggandet gick ut på anbud, avgavs de prismässigt bästa buden från franska och italienska varv. Från dessa länder protesterade man också mot att Bartenbach var Finlands expert.

Ordern att bygga ubåtarna gavs till det finska företaget Crichton-Vulcan i Åbo, men grundritningarna till båtarna gjordes av IvS. Det kom därför att behövas många tyska experter till byggnationen. Totalt 100 tyska experter besökte Finland under perioden 1924–34 för att delta i byggandet och provkörningen av ubåtarna.

Det var i det sistnämnda avseendet, provkörningen, som det finsk-tyska samarbetet klart bröt mot Versaillesfredens bestämmelser. Vid byggandet var det tyska militära inflyttandet kamouflerat, men vid provkörningarna, som började 1930, kom aktiva tyska officerare för att hjälpa till. Att man var medveten om

att man bröt mot fredsavtalet framgår bl a av de tyska officerarna reste vid skilda tidpunkter och valde olika resvägar.

Till bilden hör att när filmbolaget Ufa 1932 skulle göra en tysk ubåtsfilm, så skedde det med en finsk ubåt. Det blev den prisade filmen "Morgenrot", som Adolf Hitler med stor förnöjelse såg dagen efter sitt maktövertagande.

1932 gick samarbetet vidare. Då sändes tyska officerare för att träna på finsk ubåt. Fortfarande måste allt vara hemligt, och storamiral Raedner gav en kraftig reprimand för att Finlands namn hade stått på ett dokument.

1934–35 började Tyskland bygga ubåtar i stort antal. Starten blev då flygande tack vare det dittillsvarande tysk-finska samarbetet, och förbluffande snabbt fanns färdiga ubåtar. På motsvarande sätt blev de officerare som utbildats i Finland den fullödiga kärnan i det återuppståndna tyska ubåtsvapnet.

Alla de tyska experterna lämnade Finland. Sist var den elektrotekniske experten Heinrich Wolting. Han hade två döttrar som gifte sig i Finland. Den ena av dessa blev så småningom mormor till syskonen Forsén.

Dessa har skrivit en synnerligen väldokumenterad bok om denna fas i mellankrigstidens tysk-finska historia. De synes ha haft utomordentliga spårsinnen i tyska och finska arkiv, både av politiska, affärsmässiga och personliga slag. Resultatet har blivit slagkraftigt, och det förstärkes av att här inte finns några moraliska övertoner.

S. O.

Gösta Bagge som samhällsbyggare. Kommunalpolitiker – Socialpolitiker – Ecklesiastikminister

Per G. Andreen

Almqvist & Wiksell International 1999, 242 s.

ALLTSEDAN 1960-TALET HAR Per G Andreen arbetat med en biografi över högerledaren och nationalekonomen Gösta Bagge (1882–1951, partiledare 1935–1944). Resultatet har presenterats i en rad böcker och skrifter genom

åren men den slutliga biografien har dröjt. Inte heller denna bok gör anspråk på att vara en heltäckande biografi. Den bygger på ett omfattande material i form av manus och manusutkast varur författaren tillsammans med Karl Molin har gjort ett urval inom tre områden: Bagge som kommunalpolitiker i Stockholm 1913–1926, som opinionsbildare i socialpolitiska frågor från 1910-talet till 1930-talets mitt samt slutligen tiden som ecklesiastikminister i samlingsregeringen 1939–1944.

Även om synfältet på så vis är begränsat finns det all anledning att instämma i Molins påpekande i förordet att när intresset för den svenska högerens och konservatismens historia nu är på stark frammarsch är det av stor vikt att Andreens pionjärbete inom området blir allmänt tillgängligt. De tre utvalda områdena är också utan tvivel centrala, inte bara för Bagge utan för svensk höger som helhet.

Bagges tid som aktiv kommunalpolitiker inföll under slutskedet av den graderade rösträttens tid och den fulla demokratins formande år. Författaren lyfter främst fram Bagges strid mot "bossvalder" inom Stockholmshögern där en liten grupp med ljusskygga metoder styrde partiets politik. Bagge ville begränsa partiernas roll inom kommunalpolitiken till förmån för sakkunniga medborgare och experter. Det var dock inte fråga om någon total avpolitisering utan snarare en blandning av traditionell konservativ ideologi och pragmatiska lösningar, t ex med hjälp av borgarrådsinstitutionen, vars införande han medverkade till.

Socialpolitiken låg för Bagge nära nationalekonomin, något som också speglades i beteckningen för den professur vid Stockholms högskola han erhöll 1921. Nödlidande skulle hjälpas, ansåg Bagge, men viktigast på sikt var att ge incitament till självuppfostran och självutveckling. Många socialpolitiska frågor togs upp i Svensk Tidskrift, vars inre krets Bagge länge tillhörde. Som ekonom kom han på kant med Stockholmsskolans expansionister Gunnar Myrdal, Bertil Ohlin, Alf Johansson m.fl. Förutom att han inte accepterade Keynes

RECENSIONER

teorier ansågs Bagge inte heller vara tillräckligt teoretiskt fullfjädrad. Bestående värde fick dock Bagges initiativ till Socialinstitutet, ursprunget till dagens socialhögskolor.

Som ecklesiastikminister tillsatte Bagge 1940 års skolutredning, ett arbete som trots sitt genomlysande av en mängd frågor gav få resultat. Ingen ledande socialdemokrat ingick i utredningen och Bagge underlät också, tvärt emot sitt vanliga beteende, att aktivt driva sina egna ståndpunkter. När Bagge efter högerns valnederlag 1944 lämnade sin partiledarpost kom också detta misslyckande att läggas honom till last, något som Andreen ser som oriktigt i sak.

Varje delområde är skickligt behandlat. Andreen lyckas reda ut de ofta mycket invecklade sakfrågorna, utan att för den skull tappa bort Bagges person. Avslutningsvis görs också ett försök att skissa Bagges ideologiska grundsyn och politiska gärning som helhet.

En väsentlig brist med Andreens bok har sitt ursprung i dess tillkomsthistoria. Texter är skrivna och omformade under en lång följd av år, och det utan referenser till senare forskning som borde vara relevant att förhålla sig till. Ett sådant exempel är Torbjörn Aronsons studie *Gösta Bagges politiska tänkande* (1993) där kristendomens roll får en större tyngd än hos Andreen, delvis beroende på Aronsons ambition att teckna en ideologisk helhetsbild medan Andreen redogör för tre centrala verksamhetsområden. Ändå vore en sådan jämförelse naturligtvis värdefull.

Aronson hävdar att högern/moderaterna aldrig fullföljt Bagges moraliska och religiösa vision. Följden blev KDS bildande 1964. Många av de besvikna moderater som efter valet 1998 beklagade partiets förlorade kulturkonservatism kan också rådås att se närmare på Gösta Bagge, en av de mindre kända högerledarna men inte desto mindre intressantare än genomsnittet.

Torbjörn Nilsson

Gåtan Nils Flyg och nazismen

Håkan Blomqvist

Carlssons, Stockholm 1999. 432 s.

Nils Flygs (1891–1943) politiska karriär har fascinerat – och förfärat – många. Han stödde vänstern när socialdemokratin splittrades revolutionsåret 1917, medverkade till det svenska kommunistpartiets bildande och anslutning till Komintern samt hjälpte till att ”rena” partiet från ”högerelement” 1921 och 1924. När SKP sprängdes 1929 tillhörde Flyg den av Komintern uteslutna majoriteten (!) som under 1930-talet framgångsrikt verkade som alltmer Moskvakritiskt kommunistparti (”Kilbomspartiet”, från 1934 *Socialistiska partiet*) innan huvudstyrkan med Karl Kilbom 1937–1938 återvände till socialdemokratin. En spillra kring Flyg blev dock alltmer tyskvänlig och så småningom en ”arbetarsocialistisk” del av den brokiga svenska nazismen. Denne politikens förlorare har Håkan Blomqvist, historiker vid Södertörns högskola, ägnat många års forskningsmöda åt. Resultatet har blivit en välskriven och välunderbyggd biografi som omsluter Flygs hela politiska gärning från den socialdemokratiska ungdomsklubbens möten i Johnssons matservering i Järla 1910 till Socialistiska Partiets kampmöte mot kommunismen i Berns salonger 1943.

Drivkraften för Blomqvist, ansvarig utgivare för trotskistiska Socialistiska Partiets veckotidning *Internationalen*, är uppenbarligen lika mycket politik som personlig nyfikenhet. Inom 1970-talets vänsterrörelse var ”nazisten Flyg” ett huvudnummer i stalinistiska grupper tolkning av 1930-talets vänstersocialistiska opposition mot Moskva som förklädd nazism. Blomqvist har tack vare goda kontakter med familjen haft tillgång till Flygs privata arkiv. Andra forskare har visserligen tidigare behandlat delar av dennes verksamhet, t ex Bernt Kennerström i avhandlingen ”Mellan två internationaler. Socialistiska Partiet 1929–1937” (1974) och Torbjörn Nilsson i uppsatsen ”Från internationell socialism till nationell folkgemenskap. Socialistiska Partiet

1938–1945” (Historisk tidskrift 1985). Blomqvists arbete är emellertid den första heltäckande politiska biografien över Flyg.

Blomqvist skriver med stor inlevelse och berättarglädje. En mängd intressanta resonemang förs, både om Flyg som person, dennes tankar och den omkringliggande politiska miljön. En viss distansering kunde dock ha skärpt den analytiska nivån. Ibland blir man osäker om vem som berättar – Lenin, Trotskij, Flyg eller är det Blomqvist som dyker upp på Kominterns kongress? Den berättande formen är läsvänlig men borde inte ha förhindrat en närmare diskussion av begreppet nazism, nog så viktigt i Flygs fall där partiet egentligen blir uttalat nazistiskt först efter dennes död 1943.

Bokens titel anger Blomqvists grundläggande perspektiv. Det rör sig om en gåta: Hur kunde denne idealistiske, socialistiske arbetarkämpe ta ställning för Tyskland och leda sitt lilla arbetarparti, SP, in i nazismen? Hur kan en sådan djupgående kursändring förklaras? För Blomqvist blir svaret främst att den världsbild och de programmatiska verktyg som Flyg format och formats av successivt bröts ned. Hans oförmåga att överföra sina principer till den föränderliga verkligheten blev ödesdiger. Alltmer isolerad och förvirrad maldes Flyg sönder av tidens obevekliga samhällskrafter (s 383–385).

Ett mer rimligt perspektiv vore att i stället betona kontinuiteten i Flygs utveckling. Någon genuin demokrat kan han inte sägas ha varit, åtminstone inte efter 1917. Tesen om proletariats diktatur och försvaret för bolsjevikernas kupp levde kvar länge, även efter brytningen med Moskva 1929. Hela tiden såg han sig som en av historien utkorad ledare för arbetarklassen, redo till uteslutningar, brutna vänskapsband och hemliga kontakter med både svenskt och sedermera tyskt kapital för att rädda organisationen och tidningen Folkets Dagblad. Avskyn mot den liberala demokratin kännetecknar Flygs hela gärning. Samtidigt hade han sedan 1917 bekämpat socialdemokratin som sågs som förrädare mot arbe-

tarklassen. Moskvakommunismen blev alltmer en dödsfiende, särskilt efter anfallet på Finland 1939 som förde Flyg i närmare kontakt med högernationella grupper.

Socialistiska Partiet var under 1930-talet oförmöget att se någon grundläggande skillnad mellan nazistisk diktatur och liberal demokrati. Västmakterna England och Frankrike betecknades som folkförtryckande imperialiststater. Denna ultravänsterlinje gjorde att SKP med sin folkfrontspolitik kunde överta SP:s roll som ledande radikalt arbetarparti. När Nazityskland under 1940 framstår som alltmer segerrikt och som den nya kraft som kunde bekämpa Flygs alla gamla fiender – liberalism, socialdemokrati, storförfinans, västmakterna och stalinismen – blir en orientering mot nazismen snarare en rationell följd av en bevarad världsbild än en förvirrad, desperat kursändring.

Gåtan kanske egentligen är varför vi har så få av Nils Flygs typ i svensk historia. Internationella motsvarigheter finns; den franske fd kommunisten Doriot, labourvänsterns Oswald Mosley, det belgiska arbetarpartiets ledare Henrik de Man samt norska vänstersocialister och LO-män som Håkon Meyer. Som helhet tycks de oberoende vänstersocialisterna, utan internationell rörelse, med årtionden av politiska strider bakom sig, ha varit mer utsatta än andra rörelser. I Sverige var uppenbarligen både SAP:s och SKP:s inre sammanhållning för stark för att medlemmarna skulle lockas av nazismen. Fd socialister som Kilbom tycks också, trots sitt socialistiska/kommunistiska förflutna, ha inympats med tillräckligt mycket demokratisk åskådning via Folkhems-Sveriges organisationsliv för att hoppa av medan tid var.

Hade historien utvecklats annorlunda skulle SKP:s Moskvatrogna kärntrupp ha kunnat hamna i samma sits som Flyg. Med en bevarad allians Tyskland-Sovjet hade sannolikt partiets medlemmar bortförklarat det mesta av nazismens barbari, säkerligen också judeförföljelserna på samma sätt som när man vid den tyska ockupationen av Norge 1940 an-

RECENSIONER

grep England och Frankrike för krigshets och rapporterade om lugnet på Oslos gator och om arbetarklassens fasta beslutsamhet att inte bjuda motstånd.

Det finns en permanent klyfta i boken. Här ges en rad exempel på Flygs fanatism, ständiga önskan att rena partiet från avvikare, hans sarkasmer över den liberala demokratin och förkärlek för ett elitstyre. Alltmedan likheterna mellan de totalitära ideologierna kommunism och nazism förevisas vill författaren hålla fast vid de stora skillnaderna, den avgrund som skiljer dem. Han vill förklara det oerhörda i Flygs avfall, men kanske var detta inte fullt så dramatiskt utan snarare en naturlig följd av tidigare karriär och nutida möjligheter. För den som alltid slagits mot borgerligheten, som i 25 års tid angripit parlamentarismen och socialdemokratin, som aldrig varit demokrat, som såg Sovjet som en dödsfiende fanns 1940/41 knappast något bättre alternativ än att satsa på den segerrika tyska national-socialismen.

Torbjörn Nilsson

Svenskarna som stred för Hitler. Ett historiskt reportage

Bosse Schön.

Stockholm. Bokförlaget DN 1999. 416 s.

WAFFEN-SS VAR EN av de snabbast expanderande organisationerna i Nazityskland. Under 1920-talet var den Adolf Hitlers personliga livvakt och bestod av ett dussintal personer. Därefter var den, under namnet SS-VT (Verfügungstruppe), en ideologiskt skolad privatstyrka, avsedd för inrikespolitiska uppdrag, för att slutligen bli en snabbt expanderande världskrigsarmé som 1945 bestod av närmare miljonen man från i stort sett alla Europas, och några icke-europeiska, länder. Även svenskar ingick i det väpnade SS som tillsammans med Allgemeine (Allmänna) SS stämplades som en krigsförbrytarorganisation i Nürnberggrättegången. Detta domslut har präglat Waffen-SS eftermäle, både i Sverige

och i övriga Europa. Som George L. Mosse visat i *Fallen Soldiers. Reshaping the World Wars* (1990) var det Waffen-SS-frivilliga från icke-tyska länder som var först med att försöka bättra på organisationens rykte och, i den mån det var möjligt, neutralisera de anklagelser om övergrepp och krigsförbrytelser som lett fram till Nürnberggrättegångens utslag. Snart uppstod även i Västtyskland grupper med samma målsättning, vilka från 1950-talets början samlades i *Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit* (HIAG; 'Organisationen för ömsesidig hjälp'). Med några av Waffen-SS mest berömda befäl som dragplåster verkade HIAG som en tidvis mycket inflytelserik politisk lobbygrupp med huvudsyftet att rehabilitera det väpnade SS och dess soldater. Inte minst tack Västtysklands behov av stridsvana soldater som hade ingående kunskap om kalla krigets huvudfiende, Sovjetunionen, infriades denna målsättning 1961. Denna framgång ledde ingalunda till att HIAG avvecklade sin verksamhet. Tvärtom har organisationen fortsatt att verka för att bättra på Waffen-SS efterkrigstida rykte, samt att bistå med juridisk hjälp vid krigsförbrytarrättegångar mot tidigare Waffen-SS-soldater och assistans vid veteransammankomster i Tyskland och annorstädes. I denna kamp har man framförallt förlitat sig på tidningarna *Wiking-Ruf* och *Der Freiwillige* samt böcker från Munin Verlag i Osnabrück. Dessa publikationer har genomgående en apologetisk ton; Waffen-SS-soldater begick inga krigsförbrytelser och medverkade inte i Förintelsen. Dessutom görs återkommande försök att koppla samman Waffen-SS med den reguljära tyska armén och tona ned sambandet till den övriga SS-organisationen, som Waffen-SS förvisso tillhörde ända till den tyska kapitulationen 1945. Denna strategi har efter den stora vandringsutställningen *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944* kompletterats med argumentet att skuldbördan, i den mån den inte är möjlig att bortse från, måste delas upp mellan Wehrmacht och Waffen-SS.

Under den officiella agendan fanns – och

finns – andra frågor, varav många är än mindre rumsrena. I Tyskland har bland andra Hermann Weiss i artikeln "Alte Kameraden von der Waffen-SS. Ist die HIAG rechtsextrem?" (i Wolfgang Benz [hrgs.], *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik. Voraussetzungen, Zusammenhänge, Wirkungen*, 1989) pekat på att förnekandet av Förintelsen samt en misstro till Tysklands demokratiska författning förekommer i HIAG-sponsrade sammanhang och/eller i deras skrifter. Föga förvånande finns det samband mellan HIAG och nynazistiska organisationer, vars medlemmar ser de numera ålderstigna soldaterna som förebilder. Att även svenska nynazister hyser en varm beundran för Waffen-SS-soldater har Heléne Lööv fastslagit i "Kampen mot ZOG – antisemitismen bland moderna rasideologier" (*Historisk Tidskrift* 1996:1). Strategin har i många avseenden varit framgångsrik. Den österrikiske politikern Jörg Haider är bara den senaste i en lång rad av inflytelserika personer som tagit fasta på generalen Paul Haussers yttrande att hans manskap var "Soldaten wie andere auch" – soldater som alla andra. Även etablerade historiker och militärhistoriker har framfört samma budskap. HIAG och liknande organisationer runtom i Europa försöker, med varierande framgång, att slå fast detta budskap. Dess företrädare och supportrar reagerar starkt när uppgifter som inte stämmer överens med det officiella budskapet når offentligheten, särskilt om det är en före detta soldat ur det väpnade SS som yttrat det. Veteranerna har under en längre tid ingått i "det tysta brödraskapet", för att citera den svenske journalisten Bosse Schön. Han har under en längre tid besökt veteransammankomster, intervjuat överlevande svenska Waffen-SS-soldater och skrivit artiklar om dem. Det är han inte ensam om, men hans bok *Svenskarna som stred för Hitler* och den dokumentärfilm i tre delar som han medproducerat har väckt en tidigare icke skådad uppmärksamhet.

Schön markerar redan inledningsvis att han känner till spelreglerna och svårigheterna att skriva om och arbeta med Waffen-SS-sol-

daterna. Hans medverkan på ett veteranmöte i Tyskland leder till turbulens bland veteranerna och att "en norrländsk polisman" som Schön aldrig namnger, möjligen beroende på att han bistått med värdefulla kontakter i arbetets upptakt, säger upp bekantskapen. Den norrländske polismannen är Lennart Westberg, som före Schön är den ende som skrivit ett större arbete om de svenska frivilliga i Waffen-SS. Hans bidrag i *Meddelanden från Armemuseum 1984–1986* kännetecknas dock av såväl bristande källkritik som en apologetisk inställning. Schön menar att Westbergs inställning till Waffen-SS bland annat beror på att polismannen absolut inte ville skrämja bort sina kontakter bland veteranerna genom att ta upp någonting "opassande", som till exempel sambanden mellan det allmänna och det väpnade SS, vilka ledde till att soldater i Waffen-SS kom att tjänstgöra i Einsatzgruppen och i koncentrations- och förintelseläger. Att Westberg markerat att Waffen-SS-soldaterna inte hade någonting att göra med Förintelsen, liksom hans i övrigt romantiska inställning till Waffen-SS har inte passerat obemärkt. Han har av de organiserade veteranerna fått en militär hedersbenämning inom organisationen. Följaktligen kunde han, liksom den likaledes apologetiske brittiske militärhistorikern Bruce Quarrie, "en mager engelsman med Casanovamustasch" i Schöns framställning, obehindrat frotera sig med veteranerna på "Steinerträffen" 1989. Sammankomsten döptes efter kårchefen och generalen Felix Steiner, som var en av nyckelmännen bakom HIAG:s uppbyggnad under 1950-talet.

Schöns redovisning av hur han har lärt sig spelets regler och avståndstagande från en HIAG-inspirerad historieskrivning bådär gott. I bokens upptakt presenteras också nya, väsentligt högre – och trovärdiga – siffror gällande antalet svenskar som lät värva sig till Waffen-SS. Schön och hans medarbetare Tobias Hübinette har kartlagt 260 säkra fall gentemot de vanligen redovisade 180, men utsluter inte att antalet kan ha varit så pass högt som 500. Intresseväckande är även uppgiften

RECENSIONER

att över hälften av de 260 var medlemmar i svenska nazistpartier. Följaktligen tog flertalet inte värvning enbart med målsättningen att uppleva det stora äventyret, vilket har varit den gängse uppgiften bland de svenska Waffen-SS-veteraner som tidigare låtit sig intervjua i *Aftonbladet* och *Expressen*. Andra uppgifter i *Svenskarna som stred för Hitler* inbjuder till vidare funderingar om grogrunden för nazism, fascism och missnöjespartier. Schön pekar på att flertalet av de svenska SS-frivilliga växte upp under svåra omständigheter, ofta som söner till föräldrar som hade spritproblem och/eller misshandlade dem fysiskt och psykiskt. För dessa maskrosbarn blev den mångnationella sammanhållningen i det väpnade SS ett substitut för deras biologiska familjer. Det skall dock understrykas att gemenskapen inte var öppen för alla. Ett relativt stort antal svenskar i Waffen-SS tog avsked, blev utsparkade som ”politiskt opålitliga” eller deserterade. Bland de sistnämnda fanns även flera som blev upptäckta och arkebuserade.

Trots den lovande inledningen finns det många brister i Schöns bok, och det är inte bara onödiga upprepningar som drar ned helhetsintrycket. Vad som gör bristerna allvarliga i mina ögon är att de är ett resultat av en mindre god journalistisk insats. Schön lyckas visserligen inte heller särskilt bra när han skall skriva som en ”renodlad” historiker och dra analytiska samband mellan makro- och mikroplan och mellan då och nu. Oftast stannar dessa försök vid vaga antydningar och, vilket vi skall återkomma till, rent felaktiga jämförelseobjekt. Bristerna är i föreliggande fall allvarligare i anslutning till hans intervjuteknik och inställning till ”informanterna”. Såväl i boken som i dokumentärfilmerna saknas källkritiska ansatser och uppföljande, kritiska frågor till veteranerna. Det gäller inte bara den i massmedia omtalade mytomanen, som påstod sig ha varit vakt i förintelselägret Treblinka vid en tidpunkt när det redan var jämnat med marken. Överlag låter Schön soldatberättelserna och flöda fritt. Det är inget fel i att låta många av dessa berättelser beredas plats.

De ger en inblick i de fullständigt vidriga förhållanden som soldaterna slogs under på östfronten. De visar också tydligt på den offervilja och i vissa fall närmast dödskuftsartade inställning som rådde bland Waffen-SS-soldaterna och som resulterade i extremt höga förlustsiffror, också bland soldaterna från Sverige och övriga Norden. Däremot måste man rikta invändningar mot Schöns redogörelse för hur det gick till när den svenske Hauptsturmführern, tillika chefen för Svenska kompaniet, Gösta Pehrsson tillfångatogs av Röda armésoldater under slutstriden om Berlin. Han baserar sin redogörelse på veteranen Erik Wallins tendentiösa bok *Ragnarök*, skriven under pseudonymen Viking Jerk. Enligt den blev Pehrsson förrädd av en gammal kvinna, som låtsas hjälpa honom men som i stället kallar på Röda armésoldater. När de närmar sig ser Pehrsson ”vad hon var – judinna!”. Sistnämnda osannolika uppgift, som Wallin uppenbarligen fogat in av antisemitiska skäl, kommenteras anmärkningsvärt nog inte av Schön.

I *Svenskarna som stred för Hitler* återkommer de intervjuade till att ”ryssarna” hade ett särskilt ont öga till Waffen-SS-soldaterna. Skall vi tro veteranerna var denna aversion omotiverad eftersom de aldrig sett eller varit inblandade i några former av övergrepp eller krigsförbrytelser mot militära eller civila sovjetmedborgare. Här talar siffror och vittnesmål från andra håll ett helt annat språk. I den seriösa internationella litteraturen om Waffen-SS finns en noggrann kartläggning av förbrytelser begångna på både väst- och östfront av Waffen-SS-förband, även sådana som svenskar och övriga nordbor varit medlemmar i, vilket bland andra de tre danska historikerna Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen och Peter Scharff Smith nyligen visat i *Under Hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940–45* (1998). Att de svenska frivilliga aldrig ens skulle ha hört talas om några av dessa händelser – eller den pågående Förintelsen – förefaller minst sagt orimligt. Schön nöjer sig med att med hjälp av internationell expertis redovisa att det är mycket svårt

att bevisa att svenskar varit direkt inblandade i Förintelsen eller krigsförbrytelser.

Schön undviker även att närmare undersöka sambandet mellan flertalets nazistiska övertygelse och att de valde att värva sig till vad den tyske historikern Bernd Wegner kallat "Hitlers politiska soldater". Att de var politiska, eller snarare ideologiska, soldater ledde inte bara till en tuff fysisk utbildning. De blev, framför allt fram till 1943 då värnpliktiga tyskar också slussades in i Waffen-SS, skolade till en både bildlig och bokstavlig för- och kärntrupp, som skulle gå i spetsen för den totala krigsföringen och "hysa förakt för alla 'i ras-mässigt hänseende' underlägsna, och i viss mån också för alla som inte tillhörde hans orden", som det stod i utbildningsanvisningarna. Deras beredvillighet att sluta upp bakom Führerns hänsynslösa krigsföring gjorde att de inte var "soldater som alla andra", även om långtifrån alla begick krigsförbrytelser. Poängen är att de alla befann sig i ett nazistiskt universum och deltog i ett krig som hade explicita ideologiska utgångspunkter, vilka soldaterna var tvungna att förhålla sig till. Med detta i åtanke är det inte tillräckligt att huvudsakligen redovisa soldatminnen och upplevelser av den goda kamratandan i de stridande Waffen-SS-förbanden.

Det stora problemet är att Schön har fått sympati för, och står i tacksamhetskuld till, sin huvudinformant Ingmar Somberg. Han vill, liksom flertalet av de veteraner som förekommer i boken, bli rentvådd från allehanda anklagelser en gång för alla. Enligt argumentationen var de fattiga, misshandlade och vilslna individer. I den mån de var ideologiskt påverkade var det inte i första hand i nazistisk avseende. De var först och främst antikomunister, det vill säga samma argument som HIAG:s företrädare framgångsrikt framförde i 1950-talets Västtyskland. I den svenska kontexten leder yttrandet emellertid till delvis andra slutsatser. Enligt detta perspektiv "luras" många av de svenska Waffen-SS-soldaterna in i organisationen av tyskarna. De ville egentligen inte slåss i en tyskkontrollerad

armé utan kämpa på finländarnas sida ("Finlands sak är vår") mot Stalins soldater i Finland. När de väl fick möta rödarmister i Sovjetunionen såg de inte alls dessa som underlägsna, etcetera.

Schöns sympatier för soldaternas förlorade sak blir allra tydligast när han möter Karl-Erik "Bålsta"-Nilssons änka. Här är det uppenbart att författaren tagit till sig väsentliga delar av veteranernas efterkloka självförståelse och gjort den till sin egen: "Hennes man var inget monster, börjar jag. Det begicks övergrepp på båda sidor, men de allra flesta var vanliga soldater som stred som frivilliga för en sak de trodde var rättfärdig, mot Stalin som hotade hela Europa. Jag talar om kullager, tysktimmer, tyska trupptransporter genom Sverige och eftergifter till Tyskland, om brott mot neutraliteten. Vem är den störste skurken? Landsfadern Per Albin Hansson? Statarsonen Bålsta-Nilsson? Statsministern eller fattigpojken? Båda gjorde vad de tyckte var rätt och riktigt för stunden" (s. 354).

I en seriös journalistisk och historisk analys skulle inte Hanssons och Bålsta-Nilssons agerande jämföras. Även om det finns sentida invändningar att göra mot Sveriges samlingsregering – till exempel vad gäller den restriktiva flyktingpolitiken, permitenttågtrafikens omfattning och inskränkningar i tryck- och yttrandefriheten – fullföljde Hansson och hans kolleger i regeringen framgångsrikt målsättningen att skydda landets medborgare genom att hålla Sverige utanför kriget, även om det var till priset av eftergifter till de stridande stormakterna. Bålsta-Nilsson och hans svenska kolleger hade en helt annan agenda. De deltog frivilligt i ett korståg med rasmässiga förtecken. Det gör dem inte automatiskt till krigsförbrytare, men de var soldater i en organisation där beredvilligheten att fullfölja Nazitysklands hänsynslösa politik var betydande, såväl på slagfälten som bakom de egna linjerna i jakten på partisaner och motståndsmän och, i vissa fall, som medhjälpare i Förintelsen. Trots sin lovande inledning lyckas inte Schön klargöra dessa förutsättningar. Han har

RECENSIONER

visserligen lyckats gräva fram många intressanta uppgifter, som till exempel Gösta Pehrsons deltagande i en misslyckad kupp mot Hitler under Berlins sista dagar och en svensk Waffen-SS-soldats medverkan vid Hitlers och Eva Brauns vigselakt. Förklaringarna till varför svenska soldater fortsatte kämpa och dö för Hitler och Nazityskland ända fram till maj 1945 är däremot få och inte särskilt övertygande. Det beror först och främst på att Schön inte anstränger sig att besvara – eller i vissa fall ens ställa – de intressanta frågorna. I stället överlåter han självmant initiativet till veteranerna, som får gott om utrymme att formulera sina efterkloka svar. Med större självständighet, distans och kritisk hållning till de grånande soldaterna hade Schön skrivit en bättre bok och gjort mer övertygande dokumentärfilmer. Då hade han förhoppningsvis bättre kunnat förklara varför hundratals svenskar frivilligt gick ut i strid under hakorsflaggan.

Ulf Zander

Handelsresande i liv. Om vilja och vankelmod i krigets skugga

Lena Einhorn

Prisma 1999. 522 s.

FÅNGARNA I DE TYSKA koncentrationslägren visste i krigets slutskede att de allierade närmade sig. Befrielsen tycktes vara inom räckhåll. Men in i det sista var utgången oviss. Hoten var flerfaldiga. Sjukdom och svält och allt mer outhärdliga förhållanden i överfyllda läger. Evakueringsmarscher där den som faller ur ledet skjuts. Kommendanten som i valet mellan motstridiga order i sista stund beslutar att likvidera fångarna.

Den framgångsrika svenska rödakorsexpeditionen våren 1945 fullföljde uppdraget jämsides med slutstriderna om Tyskland och i strid med klockan. Företaget ägnas med rätta stort utrymme i Lena Einhorn's *Handelsresande i liv*, ett arbete med humanitära hjälpaktioner under andra världskriget som grundtema.

Scenskiftena är täta och tvära, utvikningarna talrika. Det är en dygd att snabbt komma till sak men en precisering av målsättningen hade varit till stöd för läsaren (och troligen även för författaren).

De dagsaktuella uppgifter om utrotningslägret Belzec som SS-officeren Kurt Gerstein delgav legationssekreteraren vid svenska Berlinbeskickningen Göran von Otter på nattsnälltaget från Warszawa i augusti 1942 (ett välkänt ärende med ännu icke fullt klarlagd uppföljning inom UD) ingick i ett tätt informationsflöde. Alarmerande underrättelser nådde fortlöpande omvärlden, inte minst genom den välinformerade polska exilregeringen och framgångsrik brittisk signalspaning, och detta redan innan utrotningslägren tagits i bruk. Verksamma allierade motåtgärder uteblev kriget igenom.

Förintelsen kulminerar 1942/43, parallellt med etablerandet av denna allt mer betydiga lägesbild. Hösten 1942 drabbas judarna i Norge. Tyskarna låter sig inte påverkas i vad man ser som inre tyska angelägenheter och Sverige förmår inte ingripa i avgörande grad. Våren 1943 försöker Adler-Rudel som representant för *Jewish Agency* förmå den svenska regeringen att ta emot 20 000 judiska barn. Ingen åtgärd. Merparten av de danska judarna räddas sig genom en serie lyckliga omständigheter ett halvår senare över till Sverige. Men då är man framme vid hösten 1943 och huvuddelen av de judar som går under i Förintelsen är döda. Hela detta i sig välkända skeende rekapituleras, följt av ett utförligt avsnitt om Raoul Wallenberg. Personer och organisationer lyfts fram; aktiva och passiva, svenskar och utlänningar.

Den lettisk/judiske affärsmannen Gilel Storch kom som flykting till Stockholm 1940. Man får följa denne rastlöst verksamma man fram till den 19 april 1945 då tyskarna står beredda att flyga honom till Berlin för överläggningar med Himmler om de kvarvarande judarnas öde (Norbert Masur får i sista stund överta det uppdraget). Han lyckas få hit hustru och dotter men tvingas maktlös se

släkt och anförvanter gå under i Baltikum. I sin nu skyddade position i det neutrala Sverige dubblar Storch, bokens huvudperson, affärsverksamheten med räddnings- och hjälpprojekt.

En svensk sektion av *World Jewish Congress* (WJC) tillkom under krigets lopp och Storch blev här en drivande kraft. Organisations imponerande titel ger inte en rättvisande bild av dess inflytande. Mosaiska församlingen i Stockholm med Marcus Ehrenpreis och Gunnar Josephson som tongivande namn företrädde till synes intressen uppenbart gemensamma med WJC men församlingen förhöll sig avvaktande. Man stod främmande för irreguljära metoder och förbindelserna med Storch var inte konfliktfria.

Svenska utrikesdepartementet intog, som Paul Levine påpekat, från senhösten 1942 ett i princip välvilligt förhållningssätt vid hantlandet av flyktingärenden i samband med juddeförföljelserna (men UD hade många konkurrerande intressen att tillvarata). Chefen för rättsavdelningen, utrikesrådet Gösta Engzell, är här ett centralt namn. Bland många andra i Storchs omgivning i det hektiska krigstida Stockholm märks Himmlers legendariske massör Felix Kersten, med unik tillgång till sin vankelmådige men mäktige patient. Vidare Edgar Klaus, vars tysk-sovjetiska sonderingar i Stockholm är kända genom den tyska historikern Ingeborg Fleischhauer, och Iver Olsen, verksam både för amerikanska *War Refugee Board* och för *Office of Strategic Services*. Öppna och hemliga roller överlappar.

Kanske levde Storch, säger Lena Einhorn, enligt den talmudiska devisen "den som räddar ett liv har räddat en hel värld". Men han är egensinnig och kontroversiell och hans odiskutabla engagemang stod dock inte i proportion till uppnådda resultat. Och vad kunde man, även med de bästa intentioner, åstadkomma från Sverige? En svensk ämbetsman lät sig inte omedelbart övertygas av idéer som att "köpa" loss judar (en småskalig parallell till tanken att rädda ungerska judar mot en köpeskilling av 10 000 lastbilar). Konkret bistånd till redan

fångslade var förhållandevis framgångsrikt och distribution av livsmedelspaket till fångar i koncentrationslägren, ett av Storchs mer handfasta projekt, fick betydande omfattning.

Rödakorsexpeditionen 1945 är bokens bäst genomarbetade avsnitt. Expeditionen var primärt inriktad på dem som (relativt sett!) klarat sig bäst under fångenskapen dvs norrmän och danskar men mandatet uppjusterades fortlöpande. Verksamheten rekapituleras i sina huvuddrag. Frågan huruvida Folke Bernadotte, eller andra, skall tillskrivas initiativet uppmärksammas (en klassisk fråga aktualiserad av bland andra Trevor-Roper). Den sena avtransporten av de danska judarna i Theresienstadt ägnas ett utförligt resonemang liksom frågan hur judarna allmänt sett prioriterades i förhållande till andra kategorier. Problemet fick konkret genomslag vid evakueringen av kvinnliga fångar från Ravensbrück i slutet av april 1945.

Internationella Röda korset klandras för bristande engagemang för judarna. Man bör då beakta att Röda korsets huvudsakliga målgrupp enligt gällande folkrätt var sårade och krigsfångar. Sveriges sändebud i Berlin, envoyé Arvid Richert, anses ha tonat ner judefrågan i sin rapportering och ha visat otillbörlig undfallenhet mot de tyska makthavarna. Rätt? Richert hade att företräda svensk statsledning och dess politik. All rapportering till UD måste med självklarhet föregås av en sträng underrättelsevärdering och varje diplomatiskt initiativ gentemot värdlandets regering måste föregås av en professionell bedömning där reell möjlighet att utverka exv humanitära medgivanden ställs mot risken att äventyra andra vitala intressen.

Handelsresande i liv är populärhistoria och bör bedömas som sådan. Men det är vårdad och välskriven populärhistoria och en ämnesintroduktion som stimulerar till fortsatt läsning. Arbetet baseras på litteratur, intervjuer och viss arkivforskning (Statens utlänningskommission, UD, WJC m fl). Utnyttjade arkivbestånd borde ha förtecknats. *Hjälp Krigets Offers* arkiv hade sannolikt kunnat tillföra käll-

RECENSIONER

uppgifter (Riksarkivet). Boken har till del karaktären av dramadokumentär (de talrika fiktiva dialogerna är inte invändningsfria!). Lena Einhorn är emellertid väl inläst på sitt ämne, har bra grepp på tid och miljö och lägger fram ett omfattande arbete med i huvudsak god tillförlitlighet. Engagemanget är inte att ta miste på men tonen är saklig, kritiken måttfull och omdömena välbalanserade.

Erik Carlsson

Keep Them Strong, Keep Them Friendly. Swedish-American Relations and the Pax Americana, 1948–1952

Charles Silva

Stockholm 1999. 376 s.

SOM FRAMGÅR REDAN av titeln på Charles Silvas nyutkomna avhandling menar författaren att de närmaste åren efter 1948 är mycket viktiga i svensk utrikespolitik och i landets förhållande till USA. Han säger detta lite i polemik mot dem som framför allt önskat framhålla de första efterkrigsårens betydelse. Vikten av åren 1948 och 1952 framkommer dock mycket tydligt i Neutralitetspolitikkommissionens betänkande från 1994. Där framhålles den bedömning som National Security Council gjorde 1948 respektive 1952. Skillnaden är synnerligen stor. 1948 skulle USA markera missnöje gentemot Sverige. 1952 är det bara lovord för den svenska politiken, och det framhålls att Sverige skall få köpa vapen på samma grunder som övriga stater, vilkas förmåga att försvara sig själva var viktig för USA.

Silva ger en mycket bred teckning av Sveriges ekonomiska politik, handelspolitik och säkerhetspolitik under de nämnda åren efter att först ha tecknat utvecklingen 1945–48. På alla tre områden får efter hand Sverige med beröm godkänt av USA. Det är detta som gör att den amerikanska bedömningen blir så mycket mer positiv 1952.

Dessutom skedde personförändringar. De amerikanska representanterna Freeman Matt-

hews och John Hickerson, som var mycket kritiska mot den svenska politiken, ersattes av Walton Butterworth, som hade en helt annan inställning. På den svenska sidan försvann Gunnar Myrdal och Ernst Wigforss från den svenska regeringen, och författaren hävdar att Östen Undén började spela en betydligt mer blygsam roll. Dessa tre hade tidigare uttalat en stark kritik mot väst och givit ett intryck av att Sverige positionerade sig precis mittemellan USA och Sovjet. De nya som började få större betydelse var enligt författaren Dag Hammarskjöld, Per Edvin Sköld och Tage Erlander. Personligen tror jag att Erik Boheman var en mycket viktig policyskapare. Han hade en mycket stor prestige efter sina insatser som kabinetssekreterare under världskriget. Medan han inte alls var på talefot med Östen Undén, hade han goda kontakter med statsministern. Det var också han som intervenerade hos Erlander för att inte Rolf Sohlman skulle bli kabinetssekreterare. I stället gick den posten först till Dag Hammarskjöld och sedan till Arne S Lundberg. Till bilden hör också att makarna Boheman var nära umgängesvänner med den nye amerikanske utrikesministern Dean Acheson och dennes hustru.

Det är ett mycket stort material som Charles Silva har gått igenom både i Sverige och i USA. Bland viktiga handlingar finns både Tage Erlanders och Östen Undéns samlingar. Efter hand har också sekundärlitteraturen vuxit enormt.

Silva har säkert rätt i att alla tre politikområdena har varit av betydelse: den ekonomiska stableringspolitiken, handelspolitiken och säkerhetspolitiken inklusive frågan om inköp och försäljning av strategiskt viktiga varor. Författaren gör inget försök att inbördes väga dessa politikområden. Om jag får göra en gissning, tror jag att det är det sistnämnda området som varit helt avgörande. Sverige anpassade sig till den västliga bojkottpolitiken gentemot Östblocket i fråga om strategiska varor. Därför fick landet också köpa radar och annan för försvaret mycket viktig utrustning.

Charles Silva tangerar ett problem som för-

tjänar mycken uppmärksamhet. Blev Östen Undén marginaliserad? Han talade själv med statsministern om att han kanske borde avgå, men han stannade, och han var utrikesminister ända till 1962. 1958 uttalade han sin glädje över att ha lyckats stoppa Boheman som möjlig utrikesminister efter valet. Vad som framträder efter Silvas spännande redogörelse är en situation, där den reella politiken utformades av Tage Erlander och några västsinnade diplomater, medan Östen Undén stod för retoriken. Häri grundlades då den dubbelhet som sedan gång på gång ”avslöjats”. Politiken var en, retoriken en annan.

Det är en gedigen avhandling som Charles Silva har skrivit. Den belyser många sidor av ett viktigt skede i svensk efterkrigspolitik. Frågor blir väl behandlade men som naturligt är stimuleras läsaren också till nya frågor.

S.O.

Acid rain on the agenda. A picture of a chain of events in Sweden 1966–1968

Lars J Lundgren

Lund University Press 1998. 326 s.

LARS J LUNDGREN ÄR INTE en mycket gammal man, men han är ändå nestor, när det gäller miljöhistorisk forskning i Sverige. Hans avhandling från 1974 om vattenföreningsdebatten i Sverige 1890–1921 är ett pionjärarbete. Senare har han ägnat sig både åt administrativt arbete på Naturvårdsverket och åt fortsatt miljöhistorisk forskning. Särskilt är han intresserad av samspelet mellan vetenskapare, administratörer och politiska beslutsfattare.

Lars Lundgrens senaste större arbete, om uppträckten och behandlingen av surt regn i Sverige under 1960-talet, ligger utanför historikernas allfarväg, men den som ger sig tid att läsa boken får förbluffande spännande timmar. På köpet ges en korrigerig av uppgifter som lämnas både av Tage Erlander i hans memoarer och i officiös historieskrivning från Naturvårdsverket.

I tidigare beskrivningar har lyfts fram hur dåvarande statssekreteraren Valfrid Paulsson satt och såg på TV om luftföreningar i Stockholm. Det visar sig ha varit Aktuellt den 2 december 1966. Paulsson tog kontakt med Olof Palme, då kommunikationsminister, och sedan med Kjell Olof Feldt, en ledande tjänsteman inom finansdepartementet. Snabbt togs beslutet att alla statens byggnader i Stockholm skulle eldas med lågsavvlig olja. Ett riksdagsbeslut följde 1968 om högsta tillåtna svavelhalt i eldningsolja.

När dessa tjänstemän och politiker av TV-tittande drevs till handling, uppfattade man svavelnedfallet som ett lokalt problem. Det skulle kunna lösas genom lågsavvlig olja i storstäderna och höga skorstenar. Det påminner något om den regionalt utformade regeln ”Håll Skåne rent, släng skiten i Småland!”

Det blir mer komplicerat men inte mindre spännande i Lars Lundgrens framställning. Här är ett avgörande moment en artikel i Dagens Nyheter den 24 oktober 1967 av docent Svante Odén vid Ultuna. I artikeln påvisas hur försurningen av luften ökat radikalt under 1960-talet, och det var ingalunda enbart ett storstadsfenomen. Det hade att göra med en övergång vid eldning från kol och koks till högsavvlig olja. Samma dag, den 24 oktober, hade Ingenjörsvetenskapsakademien sitt årsmöte, och också preses Sven Brohult uppehöll sig länge vid luftförsurningen. Han byggde på uppgifter som han fått av Svante Odén.

Politiker var snabba på att reagera på DN-artikel, och frågan togs upp i interpellationer. Den togs också upp av den utredning om naturresurser och miljöforskning som just höll på att avsluta sitt arbete. Sedan nådde ärendet regeringens forskningsberedning, där Hans Palmstierna förberett ordföranden Tage Erlanders tal. I maj 1968 var det dags för riksdagen att besluta om nedsättning av svavelhalten i svensk eldningsolja.

Frågan har dock både ytterligare förhistoria och inte minst en lång efterhistoria. Ett mycket viktigt moment i förhistorien är att fiskerintendenten Ulf Lundin i Uddevalla våren

RECESSIONER

1967 uppträckt att fisken i hans område dog och att det fanns för mycket svavel i vattnet. Han tog då kontakt med Svante Odén som kunde sätta in frågan i ett större sammanhang. Då blev det klart att svavelnedfallet inte var ett lokalt storstadsproblem eller berodde på för låga skorstenar.

Redan vid årsskiftet 1967/68 tog Sverige upp försurningsproblematiken i internationellt sammanhang, och den blev också ett svenskt huvudnummer vid den internationella miljökonferensen i Stockholm 1972. Här dröjde det dock längre innan det blev respons. Först 1982 accepterade Västtyskland att landet hade skyldighet att reducera sitt svavelutsläpp, och 1988 kom Storbritannien till samma insikt.

Det är roligt att för en gångs skull läsa en historisk framställning där många goda krafter samverkar. Svante Odén har – med skäl – huvudrollen i Lundgrens framställning, men här finns också Ulf Lundin och Sven Brohult, inom Dagens Nyheter Barbro Soller, inom administrationen Valfrid Paulsson och Göran Persson, alltså byråchefen för luftvården, och många på det politiska området. Lite imponerad blir man av att regeringen Erlander så snabbt kunde identifiera ett nytt problem och handla.

Lundgrens bok har inte bara deckarromansens spänning. I bokens andra hälft behandlas mer teoretiskt överraskningar, upptäckter och kunskap som faller i glömska. Jämförelser dras med kvicksilverfrågan och med problemet om Vindelälvens utbyggnad. Boken är tillägnad Svante Odéns syster, Birgitta Odén, författarens mentor.

S.O.

Från invandrarkyrka till mångkulturellt samfund. En kyrkosociologisk analys av katolska kyrkan i Sverige från 1970-tal till 1990-tal.

Johan Gärde

Uppsala 1999 (265 s)

MED DEN OMFATTANDE invandringen under de senaste decennierna har det religiösa landskapet i vårt land blivit allt mer mångkulturellt och pluralistiskt. Det är emellertid först på senare år som de religiösa "invandrarsamfundet" börjat uppmärksammas inom forskningen. Religionssociologen Johan Gärde har med sin avhandling om den katolska kyrkan i Sverige under 1900-talets tre sista decennier velat ge ett bidrag till denna forskningsgenre. Han utgår därvid från att invandrarsamfundet spelar en central roll i utvecklingen av det *mångkulturella samhälle* som numera är en realitet. 1995 fanns det i Sverige 23 statsbidragsberättigade invandrarsamfundet med tillsammans 348 718 registrerade medlemmar.

Gärde utgår från tesen att den katolska kyrkan i Sverige, vilken organisatoriskt utgörs av Stockholms katolska stift, under den undersökta tidsperioden omvandlats från ett invandrarsamfund till ett mångkulturellt samfund. Hans huvudsyfte är att undersöka denna förändringsprocess, vilken han sätter i relation till den svenska invandringspolitiken å ena sidan och den förändrade synen på religionens plats i samhället å den andra. Vidare vill han bidra till att öka den sociologiska kunskapen om hur den katolska kyrkan i Sverige är organiserad, hur organisationsformen påverkar kyrkans pastorala och sociala verksamhet samt belysa relationen mellan den katolska kyrkan, statsmakten och det omgivande samhället. Men Gärde har också ett mera praktiskt syfte, nämligen att belysa vilka vägval den katolska kyrkan i Sverige står inför på detta område för att så skapa redskap för att förbättra verksamheten. Han är verksam inom katolska Caritas och bekänner inledningsvis att han inte har ett neutralt förhållningssätt till sitt studieobjekt.

Det övergripande perspektivet är kyrkosociologiskt, men Gärde använder sig också av teologisk, sociologisk, antropologisk och statsvetenskaplig teoribildning. Undersökningen centreras kring fyra områden: samhällsnivån, samfundsnivån, gruppnivån och individnivån. Viktiga nyckelbegrepp i undersökningen är individ, grupp, identitet, mångkulturell, kulturpluralistisk, samt motsatsparen konservativ och progressiv, traditionell och modern, hierarkisk och kommunikativ, prekoniiliar och konciljär. De sistnämnda motsatsparen avser förhållningssätt som kan anses typiska för katolicismen före respektive efter andra vatikankonciliet (1962–65), då den katolska kyrkan genom en ecklesiologisk nyorientering omdefinierade många av sina tidigare positioner. En central ställning i analysen intar vidare typologierna *vision och mission*. I Gärdes definition betecknar vision övergripande trossyn och världsåskådning, medan mission avser metoderna att förveckla visionen.

Gärde ger i sitt arbete en djupgående analys av förändringsprocesserna inom den katolska kyrkan i Sverige. Men arbetet är svårgenomträngligt och har närmast karaktären av en statlig utredning. Den tättryckta texten är faktsäckad och tyngs av ständigt nya definitioner och begrepp, och det är svårt att reda sig i myllret av modeller, typologier och slutsatser på olika nivåer. En viss hjälp ger sammanfattningarna efter varje kapitel och vissa av de grafiska figurerna. Slutsammanfattningen är däremot i mitt tycke onödigt krånglig och formalistisk. Detta kommer nog i hög grad att försvåra Gärdes ambition att avhandlingen skall kunna fungera som vägledning i den katolska kyrkans pastoralala och sociala arbete i Sverige.

Vad är då resultatet av Gärdes undersökning?

Han noterar för det första att den svenska invandringspolitiken förändrats från att ha varit inriktad på assimilering till ökad respekt för invandrarnas kulturella egenart och religion. Man har med Gärdes definition anammat

ett *interreligiöst synsätt*, vilket bl.a. tagit sig uttryck i ökade ekonomiska bidrag till invandrar-samfundet. Samtidigt har den katolska kyrkans sociala arbete förskjutits från en prekoniiliar metodik med filantropi och välgörenhet i centrum till en konciljär metod, som kännetecknas av professionalisering. På senare tid har ansatser till en postkonciljär strategi börjat göra sig gällande. Denna strategi är mer inriktad på strukturförändringar än akuta hjälpsatser. Gärde konstaterar i detta sammanhang att den katolska socialläran, vilken utgör grunden för den katolska kyrkans sociala arbete, inte fått något genomslag varken teoretiskt eller praktiskt i Sverige. Man hänvisar visserligen till den i remissvar och i kontakter med myndigheter och andra religiösa samfund, men det saknas en genomarbetad socialpolitisk programförklaring som är anpassad till en svensk kontext. Dessutom råder det delade meningar om hur socialläran, vilken inte har samma doktrinära status som kyrkliga uttalanden i tros- och individualistiska frågor, skall tillämpas i praktiken. Med socialläran som grund kan konservativa katoliker i Sverige inträda för *subsidiaritetsprincipen*, medan progressiva katoliker kan hävda behovet av ett starkt samhälle för att realisera *solidaritetsprincipen*.

Den katolska stiftsledningen i Sverige kommer liksom tidigare från Nord-, Central- och Västeuropa, medan medlemstillväxten främst sker genom invandring från latinska och den slaviska områden. Runt hälften av Sveriges runt 164.000 katoliker (1995) tillhör nationella församlingsgemenskaper med 23 nationella själasörjare från 13 språkgrupper. Numerärt är katolska kyrkan alltså ett invandrar-samfund och 80 % av stiftets 120 präster är utlänningar. Dop-, konfirmations- och vigselfrekvensen är låg i Stockholms katolska stift jämfört med Svenska kyrkan, vilket enligt Gärde beror på att de nationella själasörjarna inte har samma resurser som de territoriella församlingarna och därför inte når ut till sina medlemmar. Gärde menar att den katolska kyrkan i Sverige nu står inför uppgiften att

RECENSIONER

utveckla ett socialt och pastoralt arbete i en mångkulturell miljö. Grundproblemet ligger, som han ser det, i avsaknaden av en enhetlig syn på den katolska identiteten. Stiftsledningens anser att katolsk identitet är en gemensam religiös identitet, medan andra hävdar en mer pluralistisk syn på katolsk identitet med en starkare betoning på de nationella kulturernas egenart.

Det som främst intresserar Gärde är den katolska biståndsorganisationen Caritas arbete, och han konstaterar att den katolska kyrkan i Sverige under 1990-talet utvecklats till att bli ett av vårt lands mer framträdande samfund vad gäller biståndfrågor och arbete med flyktingar och invandrare. På detta område har, menar han, stiftsledningens vision förskjutits från försiktigt konservativ till försiktigt progressiv. Gärde anser att den katolska kyrkan, om den engagerade sig starkare i denna typ av frågor och samtidigt förstärkte sitt samarbete med de svenska myndigheterna, skulle kunna fylla en viktig social och kulturell funktion i det svenska samhället.

Som ett slutomdöme kan sägas att Gärdes undersökning alltför mycket bär prägeln av

att vara en inomkatolsk partsinlaga. Bristen på ett längre historiskt och teologiskt perspektiv gör att den kulturella dimensionen inte riktigt kommer till sin rätt. Här hade Gärde kunnat hämta värdefulla insikter av tyska religionssociologer som exempelvis Franz-Xaver Kaufmann och Karl Gabriel eller den franske religionsvetaren och historiken Émile Poulat. En del sakfel förekommer också i boken, som exempelvis att andra vatikankoncilietts konstitution om liturgin skulle ha avskaffat latinet som gudstjänstspråk (den tillåter folkspråk), att det skulle finnas en sluten "miljökatolicism" i Holland (den upplöstes på 1960-talet) eller att den i Latinamerika verksamme tyske teologen Leonardo Boff skulle ha berövats sin universitetstjänst för att han kritiserat maktmissbruk i kyrkan (han avstängdes därför att vissa av hans teser direkt stred mot den katolska kyrkans troslära). Men Gärdes bok utgör trots dessa invändningar ändå ett värdefullt bidrag till den katolska kyrkans moderna historia i vårt land, och han har fullt ut lyckats uppnå de övergripande mål han satt upp för sitt arbete.

Yvonne Maria Werner